

«Бизин тил» деген жамият кзурум
«Абусупиян» деген кзумукъ китап издательство

БИЗИН ТИЛ

Кзумукъ тилни касбучуларыны журналы

№ 2
2018

Магъачкъала

ББК – 81 (Кум.)
УДК – 811.512
Б–59

БАШ РЕДАКТОР:

Рашит ГЪАРУНОВ

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

Агъарагъим СОЛТАНМУРАТОВ
Абдулкерим САЙИТОВ
Гъабийбула АЛХАНГЪАЖИЕВ
Ругъаният МУСАЕВА
Исмайыл ХАНМУРЗАЕВ
Муртазали БАММАТОВ
Супуяханым БИЙБОЛАТОВА
Элмира ИСАЕВА
Раиса БОРАГЪАНОВА

© Бизин тил, 2018

© Авторы статей, 2018

© Издательство «Абусупиян», 2018

ЖУРНАЛДА БАР

ТИЛ ВА ЖАМИЯТ

Охувчугъа – муаллимге эки сёз	4
К. КАЗИМОВ. Тилин тас этген кылыгъын да тас этме бола	5
Иб. ГЪАЖИЕВ. В. Атаев булан разимен, тек... ..	7
И. КЕРИМОВ. Къумукъ тилни къужурлу грамматикасы	11
К. ДАИБОВ. Къумукъча-русча фразеология сёзлюгю	27
У. БУТАЕВА. Ырчы къзакъны асарларыны тарбиялав мердешлери	39
Д. АСЕЛЬДЕРОВА. Ырчы Къзакъны яшавундан бир нече белгисиз агъвалатлар	44
П. Махтибекова. Оъюнг ялламагъан сонг... ..	46
С. БИЙБОЛАТОВА. Тематикалы планлар.....	47
Иб. ГЪАЖИЕВ. Ырчы Къзакъны асарларыны сёзлюгю	59
М. БАММАТОВ. Яшланы тарбиялавда чебер охувну агъамияты	75
П. Махтибекова. Гиччи тегиш ташны гючю	79
Г. ГЪАСАНОВА. Жаминат Керимованы яратывчулугъу ва ону «Тул кыыз» деген поэмасыны гъакъында дарс	64
Г. ЧИТАЕВА. Ачыкъ дарс	84

Охувчугъа – муаллимге эки сёз

Охувчугъа – муаллимге эки сёз

Гьюрметли охувчулар! Бир йыл алдын къумукъ тилни касбучулары учун чыгъын башлагъан «Бизин тил» деген журналны алтынчы номери сизин къолугъузда. Журналны ишини гъакъында сизин булан гиччирек лакъыр этме сюебиз.

«Бизин тилни» биринчи номеринденюк да билдирилген кюйде, журнал лап алдын ана тилни муаллимлери учун чыгъарыла ва шогъар макъалалар язагъанлар да муаллимлер болма гереги англашыла. Аслу мурадыбыз да шо – ана тил ва адабият дарсланы муаллимлерини ишине кёмек болдурмакъ.

Шо ёлда этген ишибизни башлагъы гъасиллери гъакъда айтсакъ, журналны чыгъарагъанланы янындан иш бузулмай. Муаллимлени янындан, тюзю, биз бираз артыкъ жагълыкъны къаравуллагъан эдик, тек жагълыкъ гёрсетегенлер аз. Аз буса да, журналны бетлерин толтурма чакъы материал жыйыла. Озокъда, бир-бир номерден номерге узатылагъан уллу материаллар охувчуну ялкъдыра буса да ярай, тек шону биз шулай агъамиятлы ишлер муаллимлени къолунда болсун деп этебиз. «Бизин тил» – чебер яда публицистика журнал тюзюл, ондагъы материаллар ана тил ва адабият дарсларда тарыкъ болгъанда къолламакъ учун жыйыла. Гъалиге заказ берип, гонорар да тёлеп, яздырмагъа чакъы не алимлеге, не овъзге касбучулагъа тапшурув берме де болмайбыз.

Дагъы да айтсакъ, бир-бир муаллимлеге биз олар учун этеген иш тарыкъ тюзюлю гёрюне. Масала, Магъачкъаладагъы муаллимлер журналлар бар ерни биле буса да, шону барып алмакъны авара гёре буса ярай. ДГУ-ну филология факультетини сиз барыгъыз да таныйгъан Агъарагъым Солтанмуратов ёлбашчылыкъ этеген дагъыстан адабият кафедрасында шо журналлар магъачкъалалы муаллимлер овъзлени гелип алар деп буссатда да къаравуллап туралар.

Журналны гъар номерин чыгъаргъандан къайры биз оланы гъар районгъа етишдирмекни гъайын да этебиз. Районлардагъы бизин ёлдашлар да оланы гъар школагъа етишдирелер. Къалгъан ягъында не болагъаны онча ачыкъ тюзюл, неге тюзюл, ерлердеги муаллимлер булан байлавлукъ осал. Тек шолай болма чы тюзюмей эди...

Озокъда, муаллимлени иши кён, заманы да, алапасы да аз экенни барыбыз да билебиз. Тек къумукъ тилни овъсдюрюв – бизин ортакъ намусубуз экенни ва «Бизин тил» овъзлеге кёмек учун чыгъагъанны гёз алгъа тутуп, шу ортакъ иште муаллимлер гъаракатын артдыргъанны сюер эдик.

Шолай ва овъзге аз-маз кемчиликлер бар буса да, биз шу ишни туварма сюймей эдик. Неге тюзюл, шу биз барыбыз да этип турагъан пайдалы иш деп эсибизге геле. Тил масъаланы яхшы англайгъанлар бары да шолай гысап этедир.

Тилин тас этген кѳылыгъын да тас этме бола

Ана тил гъар-бир инсангъа янгыз сѳй-лемек, оюн-мурадын англатмакъ, бир-биревге кѳатнамакъ учун берилип кѳа-лагъан байлыкъ тѳгюл экенни кѳеплер билмей болмагъа да ярай. Ана тилибиз – о бизин гѳз ачгъанда гѳз ярыгъыбыз да, сѳюнгенде бетибизни ярыкъ нѳрю-шав-ласы да, сыр чечме сѳйгенде ачыкъ гъи-сибиз де, эркин ва чомарт хасиятыбыз да, терен гъакъыл гючюбюз де, тѳгесинмес кѳылыгъыбыз да, ий болмас озденлиги-биз, намус-ягъыбыз да, гъатта бюс-бютюн яшавубуз да дюр. Абурлу ва сыйлы али-мибиз Абусупиян Акаев де айтгъанлай, ана тилибиз – бизин учун «жан берип, жан алагъан бир уллу масъаласы» болуп токътай.

Ярыкъ дѳнѳягъа яралгъынча, анабыз-ны кѳарнынданокъ да бизин тилибиз, гъисибиз, оюбуз, гъакъылыбыз, кѳараву-буз ясалагъаны белгили. Сонгъа таба олар барысы да токъташа, беклеше. Тили-биз де оьсе, биз де тораябыз.

Тап-таза кѳумукъ ожакъларда арт-дагъы заманлар сют ана тилибизге не буса да бир ят, тарыкъ тѳгюл артыкъ мал-гъа йимик немкѳорай, гѳнгюлсюз яна

шыв тувулунуп, оьсюп, артып тербейген-лик бизин де ойлашдырмай тѳгюл. Шо, озокъда, нечакъы яхшы савлугъу бар адам да чыдама болмас йимик кѳувунлу ва зараллы гъал. Тили тас миллетни, халкъны гележеги де болмас.

Тилге, ана тилге этилме герекли абур-сый, озокъда, агълюден, ата-анадан, уллу-лардан, охув ожакъланы ѳлбашчыларын-дан, муаллимлеринден туврадан-тувра гъасил болуп токътай. Гъар яшны ана ти-лин сѳймеге, ону уллу ва терен хазна-лына чомулмагъа инг башлап уьйретеген де олар чы дагъы.

Гъалиги девюрде бу бизин кѳутсуз-кѳылыкъсыз пачалыкъда бары да ата-аналар авлетлерин ач-ялангач кѳоймас учун, бир-бирине урунуп, иш излеп, кѳа-занч ахтарып, олагъа тарбия-билим бер-ме деп гѳрсетилеген кѳеп заманын тас этме борчлу болалар. Ишлемеген тишлемес деп айтагъанлай, авлетлерини ач, бозар-гъан гѳзлерине кѳарамагъа, ялангач бо-юн-союн гѳрмеге ким буса да тавакеллик этмей. Она шолай, ожакъланы ташлап, яшлагъа тарбия-билим беривню унутуп

тюгюлмю дагъы, биз оз-оззюбюзню менлигибизни де, тилибизни де, оззге асил къылыкъ-хасиятларыбызны да тас эте барагъаныкъ. Агълюде оззбашына янгыз къалгъан яшлар, эдеп, гъюрмет, уллу-гиччи, ярай-ярамай деген англавланы билмей, телевизоргъа тикленип, мультиклеге къарап, телефонларда ойнай туруп, сют ана тили булан бирге къылыгъын да тас этме башлай.

Уллу ва эркин дюнъягъа чыкыгъанда олар дагъы да уллу къаршылыкълагъа тарый, не этегенин, оззлени нечик тутагъанын билмейлер, гъар тюрлю агъымлагъа къошула, балагълагъа тарый.

Яшлар бавларында оланы ят орус тилде сёйлете, охута, тарбиялай. Охув ожакъларда яшлагъа берилеген тергев дагъы да бетер. Башлапгъы класдан тутуп, олагъа берилеген дарсланы авадан яны орус тилде, гъатта ингилис тилде юрюлеген дарслагъа гёрсетилеген сагъатлар да бир къадар артып тура. Ой, гъакъыл дюнъясында ана тилинден, ата-анасындан, агълюсюнден, ата юртундан, азиз ана топурагъындан, аявлу Ватанындан айрылгъан яшны

гелегеги де нечик болур дейсиз?! Бирчик де болмас, озокъда.

Яшланы юреклерине балдай татли ана тилибизни, ата къылыгъыбызны, халкъчылыкъ ругъубузну, оззденлигибизни сырларын сингдиривде ата-ана булан янаша муаллимлер де уллу ва агъамиятлы ер тута. Герти, пагъмулу муаллим, ана тил дарсланы юрте туруп, охувчуланы юреклерине ёл да таба, оланы тарбиялай. Яшлар булан оюн къайдада, гёрсетив алатланы, макъамланы, айтывланы, чечеген ёммакъланы къоллап иш юртеген муаллимлер бар тура, тарбия-билим берив гъаракатны таъсири де терен, натижасы да яхшы болур.

Гелигиз, ана тил булан байлавлу гъарабатыбызны теренден ойлашып, гъакълашып, олъчеп-бичип алмагъа, о асил гъаракатыбызны жаныбыз-къаныбыз булан юрютмеге къаст къылайыкълар.

Бу ишибизде пайда берер йимик не тюрлю ёлланы, къайдаланы ахтарып яшавгъа чыгъара турмакъны да хайыры бардыр.

Вагъит Атаев булан разимен, тек...

«Бизин тил» журналны гетген йылгъы 4-нчю номеринде шаир Вагъит Атаевни «Ана тилибиз анабыз йимик аявлу» деген макъаласы – сесленмесе ярамайгъан кюйде маъналы тизилген макъала.

«Къумукъ газетлени ва журналланы тили энгил, охувчулагъа англашылагъан кюйде болма герекли» деген сёзлеригизге аслу гъалда рази болмакълыкъ къала.

Тек «... оларда кёп эсги, тезден унутулгъан сёзлени (айрокъда арап, фарс тиллерден алынганланы), тилибизни бай этебиз деп, гъатдан озуп къоллайгъанны ушатмайман. Неге тюзюл, кёбюсю охувчулар шо сёзлени англамай», – дегенигизге чи рази болма къыйын.

Ва «англап болмайгъан кёп эсги сёзлени къолламакъны маънасы ёкъдур», – деген 50-60 йыллар бою дарс берип тургъан тамаза А. Алхасовгъа да чанчмасам да, тюртмей чи болман. Ол, оланы билмесе де ярай деген ёлда-ёрукъда охувчуларына бырынгъы халкъ асарларындагъы эсгиленген сёзлерин анлатмайлы, оланы аслу маънасын нечик анлатмагъа, олагъа мугъкам билимлер нечик берме бажаргъан экен деген суалгъа жавап алма сюер эдим.

Биринчилей, шо темагъа байлавлу шулай пикру суаллар тувулуна:

Неге билмей охувчулар эсгиленген, тек

гъали де агъамиятын тас этмеген сёзлени ва шогъар ким гюнагълы? Биз, уллулар, биринчилей гюнагълыбыз, оланы кёбюсюн биле туруп, орус сынгарларын къоллайгъан, яшлар булангъы лакъырыбызда заман-заман оланы арагъа чыгъара турмайгъан. Эгердим жагъыл яшлар: «Пелен сёз бизин тилде ёкъму?» – десе, бар да туруп, биз, 80-90 йылыкъ тамазалар, шоланы соравуна жавап берип болмасакъ, шарайып болмайбызмы? Болабыз чы. Опуракъ гийилип, къолланып, эсги бола буса, тилдеги сёзлер буса къолланмайгъанлыкъдан эсгилене.

Экинчилей, гюнагълылар – мактап муаллимлери. Ёммакъларда, бырынгъы такъмакъларда, халкъ йырларда, эпосларда, булкъаларда, тойларда, легенда-уйдурмаларда, гъатта оюнларда ёлугъагъан эсги сёзлени охувчу яшлагъа анлатмайгъан, оланы атабаба тилини байлыгъындан магърюм этегенлер.

Уьчюнчюлей, тил алимлерибиз, оланы сёзлюкlege гийирмейген, некъадар эсгиленмеген сёзлени де гъатта эсги этме къарайгъан. Шону янгыз бир сёз мисал булан да исбатлама боламан. 1969-нчу йылда чыкыгъан «Къумукъча-орусча» 3.3 Бамматов редакторлукъ этген сёзлюкде (бет 357) «челек устаревшее слово... ведро» деп бериле. Ва «Орусча-къумукъча сёзлюкде» (1997-нчи йыл) Б.Гъ.

Бамматовну редакторлугъу булан чыкъгъан (бет 46) «ведро – педре» деп, орус сёзден гюнденден «къумукъ» сёз этилгенин бере, яни тилде бар «челек» деген таза къумукъ сёзню сансымайлы эсгилете, огъар кёр къаза.

Гъали айтыгъыз чы, мактапларда охуп турагъан яшлар ва оланы битдирген гъалиги уллулар шо эсгиленген сёзлени билмейгенге ким гюнагълы? Уллулар, муаллимлер ва тил алимлерибиз, озокъда. Бирев этген янгылышны башгъасы тюзлейгендир. Яшавну гъар тармагъында да шо болуп, юрюлюп гелген гъаракат, ону тюзелтмек учун болма да герекли иш. Газет-журналларыбызгъа, шолагъа макъалалар язагъан мухбирлерибизге, язывчуларыбызгъа, шаирлерибизге тартырмай-къайпанмай шо эсгиленген деген сёзлени къоллама герек ва тюзюрювлерде шолагъа англатывлар бере турма тарыкъ. Неде шолай эсгиленген сёзлени газет-журналларыбызда орус сёзлер булан янаша (бирисин жаяларда, бирисин тышда бере турса), оланы уллу да, гиччи де билип къалажагъы гъакъ зат. Мисал: активный (жагълы, жигерли, гъаракатлы, къастлы); неде простой адам (саяв) адам ва башгъалары. Айып тюзюлюмю дёртбеш таза къумукъ сёзлерибизни де ташлап, ят сёзню къолламакъ? Шолай бар сёзлерибизни де къолламай, оланы орнунда, тынч гёрюп, орус сёзленни къоллай турсакъ, озокъда, тилибиз аста-аста ярлы болажакъгъа шеклик ёкъ. Муна тилни сёндюрювчулер, оьлтюрювчулер шулай оьз ана тилине намарт чыгъа. Шондан да бетер бирдагъы мисал. Жыйынларда: «Пеленчени вечери, пеленчени ахшамы» демек мод болуп къалгъан, гъаттта шо жыйын эртен къушлукъда юрюле буса да: къумукъ тилде, къумукъ англадва буса шолай демек – о адамгъа оьлмеге

аз болжал къалгъан демек, рызкъысы бите тура демек бола. Неде ярамай: пеленчени яратывчулугъуну мажлиси, шатлы жыйыны, дёгерек тархы деп айтмагъа? Бар чы, къанъ-явгъур, къаралгъыр гёзел тилибизни шолай имканлыкълары. Тилни шолай бай имканлыкъларындан эркин пайдаланмакъ гъар адамгъа парз экенни унутмагъа тюзмей. Бизге, къумукълагъа, оьктем болмагъа къалгъан затлардан бири: бизин асил, жавгъарлардай гёзел ва бек къыйматлысыны бири – янгыз ажайып бай тилибиз къалгъан. Шону да шай этсек, теп-тегиш болабыз, эшик артдагъы сибирткиге ошайбыз. Гъасилинде тюзгенмесдей бай тилибизни оьзюн оьзюбюз зиянлыкъ этип сёндюрежекбиз. «Эсгини хадири билмеген – янгыны хадири де билмес», – деп халкъ негъакъ айтмагъан.

«Айрокъда арап, фарс тиллерден гелгенлени.....ушатмайман». Гъабас, оруслар ким экенни билмейген бырын заманлардан тутуп, тюрк-къумукъланы шо миллетлер булан тыгъыс байлавлукъда, майишат-сиясат аралыкъларда нече-нече асрулар оьтгергенни унутмагъа ярамас. Бугюн бизин гъар гюнлюк сёйлевюбюздеги бир хыйлы сёзлер арап, фарс сёзлер экенни билме де билмейбиз, оьзюбюзники этип битгенбиз.

Арап, фарс сёзлени билмейли, биз къумукъ адабиятны кюрчюсюн салгъан Н. Батырмурзаевни, А. Акаевни ва оьзгелерини асарларыны хыйлы ерлерин англамасбыз ва муталимлеге англатып да болмасбыз. Олай деп айтып, бугюнлерде чыкъгъан С.А. Алиевни «Танг уланлар» деген ичинде шолай сёзлер толгъан бек пайдалы китабын, инкар этип, тахчабыздан тайдырайыкъмы? Шо себепден оланы мактап программалардан тайдырма герекми? Герекмей чи, ёлдашлар.

«Яни» деген сёз сизге янгыз «Ёлдаш» газетде ёлукъгъаны гъайран этмей къоймай, мен кес шо сёзню анабыздан, агъайыбыздан, агъаларыбыздан ва башлапгъы класларда дарс берген къумукъ муаллимлерден яшда эшитгенмен ва огъар «то есть» деген орус сынгар сёзню педучилищеде охуйгъанда билгенмен. «Яни деген сёзню англамайгъанлар гъали де бар», – дейсиз. Газет-журналларда къоллана турса, англап къояжакълар. Охувчулар англамайгъан, билмейген затланы англата турмакъ, тили ярлыланы тилин байытмакъ газет-журналланы аслу борчларындан бири болуп гелген ва шотай болма да герекли. Дюр чю. Сонг да: «Демек» деген сёз таманлыкъ этмейми?» – дейсиз. Олар экиси де маъна яндан ювукъ сёзлер чи дюр, тек оланы толу тенглиги чи ёкъ: демек – так сказать, яни – то есть демек бола

Сонг да, сынавлу муаллим «гипербола» деген сёзге къумукъ тилде тенгин (эквивалентин) (къопдурув, кёп артдырыв – преувеличение) тапмагъаны да тамашагъа къалдыра ва излеп авара болмагъан деген пикругъа гелтире.

Мен, 50-60-нчы йылларда къумукъ ва орус адабиятдан дарс берегенде, Л.И. Тимофеевни ва Н.Венгровну «Краткий словарь литературоведческих терминов» деген китапчасы булан пайдалана эдим ва шондагъы «гипербола» деген сёзге берилген англатыв баянлыкъдан башалып, кёп артдырыв, артыкъ макътав неде сёгюв, оздуруп йиберив, къопдурув деген англавгъа гелдим. Излеген тапмай къалмас деген тюз чю.

Б. Баматовну «Къумукъча-орусча» сёзлюгюнде бир (233 бетде) шо сёз къопдурув ва къопуртув деп, эки къайда язылышда бериле. Ондан кёп алда (113-нчю бетде), «гипер-

бола» – къопурув деп берилип, къумукъ-орусча сёзлюк орус-къумукъ сёзлюкге айлана ва шотай гезиклер бу сёзлюкде аз ёлукъмай.

«Тек школа, учитель, ручка ва башгъа сёзлени къоллайгъанлыгъы мени жанымны къутурта (къыйнай)». Мени де шотайлыкъгъа ичимбуша, жинлерим де жыйылып жинлене. Неге айтмайлар, ким къоймай оланы къумукъча айтмагъа: мактап, муаллим, муталим, къалам, къаламтар (пенал) деп?

«Гиччипав яшлар анасына – «анам», атасына «атам» деп айтма ошамай чы», – дейсиз.

«Мамам», «абийим», «дадайым» ва булай да башгъа сёзлер бар чы ата-анагъа айтылагъан, шоланы къолласынлар. Булагъа байлавлу энни бирдагъы затны айтмагъа тюше: сёзлюклерибизде берилеген кюйде: улланам, уллатам деп айтмай, ажайым, атайым деген бир тамурлу сёзлерибиз де бар туруп, эрши тизилген сёзленни айтма, къоллама тийишлими? Тийишсиз, озокъда. Атай – дедушка деген сёзню баш аслу маънасы «папа, папочка» деп берилип (бет 40), экинчи маънасы «дедушка» деген баштёбенлик къайда барагъан затдыр? Муна яшлагъа сёзню къоллава дагъы болмасдай къынгыр уългю.

«.... «Къарчыгъа» журналда яшлагъа англашылмайгъан сёзлер ёлугъагъан гъакъда айтмай болмайман», – дейсиз. Олар яшлар учунгъу къакъакъларда, оюнларда, навруз йырларда, ёммакъларда ва башгъа тюрю эсги асарларда ёлугъа чы. Олар булан не этме герек? Ташламассан чы. Шо сёзлеге тюшюрювлерде англатыв баянлыкълар бермеклик къала.

Макъаланы ахырына таба сиз: «Тилни тармагъында чалышагъан алимлер, шотай унутулуп барагъан сёзлени ахтарып, оланы

жыйып-терип, къайтара бизин анадаш къумукъ сёзлерибизни «сиривюне» къошмакъны гъайын этсе, агъамиятлы иш болар деп ёрайман», – деп, иншаллагъ, дурус натижагъа гелесиз. Гъатта шолардан айрыча сёзлюк тизмек чи муаллимлер учун шапагъатлы савгъат болар эди деп къошма сюемен мен де.

Татарлар, башкъырлар, мычыгъышлар юртеген «Гечегиз яхшы болсун!» деген берилишни, гертиден де, бизде де башлама заман болгъан, сёзсюз, атив ибратлы уьлгю.

Тилибизни камиллешдирме ва байытма да сюе бусакъ, башлап сёзлюккерибизни дурус тизмек ва минглер булан олагъа гийирилмеген сёзлер булан толумлашдырмакъ герек болур. Къумукъча-орусча ва орфография сёзлюккерибизде минглер булан орус сёзлер бериле (биринчисинде таржума да этилмейли, экинчисинде оланы бирлерини тюз язылышы бузула) ва оларда ерсиз, umpагъатсыз минглер булан орус сёзлер (орус орфография сёзлюкклерден кёп зат ёкъ да экенчи), амма онда «атай» деген сёзге ер табулмагъан, тек ялгъан, янгылыш ясалгъан «уллата», «уллана» деген къынгыр къошма сёзлер мекенли орналгъан.

Бек гъажатлы этимология сёзлюкню уьстюнде ишлейген бир тил алимибиз сама бармы экен? Ёгъесе орус алимлери бир хыйлы сёзлерибизни орус сёзлер деп ташдыра. Бир эки мисал: аманат, аталыкъ, мама, маякъ ва башгъаларын старорусский сёзлеге санай. Мама деген сёз нарыста биринчи эшитеген ва таныш болагъан «мамай» деген сёзден баш алма герек деп ойлашаман.

«Чеберлиги артар деген пикруда асарларда диалект сёзлени къолламакъ тийишли деп ойлайман». Тюз пикрудасыз, ёлдаш Вагъит. Шоланы къолламакълыкъ ерли тил ко-

лоритини (ренкини) аламаты бола. Шо себепден чебер асарларда сёзлюкге артыкъ байланмакъ борч туюл. Шолагъа мисаллар: хомуз ва къомуз, агъачкъомуз ва агъачхоумуз, хомурсгъа ва къомурсгъа, какас ва канкас, ватарка ва ватарака ва булай да оьзгелери.

Бир-бир сёзлени тюз язылышы гъакъдагъы пикруларыгъыз дурус геле, ёлдаш Вагъит. Шоланы барын да топлап, орфография сёзлюкюбюзню уьстюнде ишлеп турагъан А.Сайитов ёлдашгъа таклиф гъисапда бермек герекли болур.

«Тил булан машгъул болагъан алимлени, орта хас ва оьр охув ожакъларда ана тилден дарс беривчюлени жыйып, илму-практика конференция оьтгермеге гёз алгъа тутулгъанын, олай да узакъ къалмай, Дагъыстанны гъакимияты «Ана тиллени гъакъында» кёп пайдалы къарар чыгъаражакъны, гъар йыл 21-нчи февралда Ана тиллени гюнюн байрамча оьтгерив мердешге айланып къалгъанны мен бек атив гёремен. Ана тилибиз анабыз йимик аявлу экенни бизге унутмагъа ярамай», – деген гъасил натижагъыз нече дерли ва бек umpагъатлы топлангъан.

Мени танкъытларымны гъеч кепигизге тиеген ери бар буса, гечип къоюгъуз!

Мен тувмадан шолай туврачапман. Шолайлагъа: ону къабур тюзлер деп айта бугъай.

Макъалагъызгъа байлавлу, гъажатлы гёрюп, оьз пикрулу бир куплетимни къошма токъташдым:

«Билигиз сиз, аталар ва аналар,
Ана тилде сёйлемеиген балалар:
О дюньягъа Аллагъыны алдына
Къара юзлю, гавур сёзлю барарлар».

Къумукъ тилни къужурлу грамматикасы

(Ахыры. Башы гетген йылны 3-4-нчы ва бу йылны 1-нчи номерлеринде)

Бир-бир сёзлер эсгилене, оъзю тил буса янгыра

Заман гетген, яшав оъсген сайын тилдеги бир табун сёзлер эсгиленеген, гъатта ёкъ болуп къалагъан кюйлер бола. Шолай сёзлеге архаизмлер дейлер. Сёзлени эсгиленмегини эки себеби бола. Биринчиси, бир табун предметлер, англавлар яшавда къолланмайгъан болуп къала, шо заманда оланы атлары унутула. Масала, гъали садакъ (окълар салагъан зат), къалкъан (окъ, къылыч тиймесин деп алдына тутагъан темир), сюнгю (башында чанчма темири булангъы узун къурух, бырынгъы заманларда атлы асгерни савуту), къул, къараваш, раият (бийге-хангъа таби гиши) деген предметлер де, шо саялы оланы атлары да къолланмай.

Экинчиси, бир тайпа предметлер ва англавлар оъзлер таймаса да, атлары тайып, оланы орнуна янгы сёзлер къолланагъан болуп къала. Масала, гъали биз мактап, къыраатхана, писир деген сёзлени орнуна школа, избачитальня, секретарь деген сёзлени къоллайбыз.

Бир табун шолай сёзлери эсгиленген булан тил башгъа ярлы болмай. Биринчиси, оъзюне тарыкъ сёзню халкъ эсгиленмеге къоймай. Сёз эсгиленди буса, о тилге тарыкъ болмагъан.

Экинчиси, гъар-бир тилде эсгиленген сёзлерден эсе, оъзге тиллерден гелип къошулагъан сёзлени санауу кёп бола. Шо зат о тиллени савлай алгъанда эсгиленме яда ярлы болма къоймай, ону терсине, янгырта ва бай эте.

Совет девюрде бизин тилге рус тилден юзлер булан янгы сёз гирип, ону сёз байлыгъын артдырып, янгыртып, нечакъы англамагъа къыйын затланы гъакъында да сёйлеп де, язып да болагъан этди.

Тилни оъсювюнде сёзлер оъзлер тайып гетмей, янгыз оланы маъналары алышынып къалагъан кюйлер де бола.

Жагъил деген сёзню бир заманларда къумукъ тилде англавсуз, билимсиз деген маънасы болгъан. О арап сёз, арап тилде ону муна шолай маънасы бар да бар. Гъали буса жагъил деп етишген улангъа айтабыз.

Дагъыстан Россиягъа къошулгъан сонг, рус купецлер гелип, бизде уллу тюкенлер ачып, уллу савдюгер этип, бек бай болуп гетген. Олагъа бизин халкъ орус байлар дей болгъан. Бара-бара шо сёзню маънасы алышынгъан: гъали биз урусбай (сёзню баш авазы ассимиляция къайдасына гёре алышынгъан) сёзню гъисапсыз кёп, гючлю деген маъналарда къоллайбыз.

Гъаким деген сёз бизге араплардан гелген.

Арап тилде о судья деген зат. Бизде де шо сёз бир вакътилерде оьзюню герти маънасында кьолланса да, бара-бара начальник деген маънаны берген болуп кьалгъан.

Эгер эсгиленип тайгъан сёзлени гёчюм маънасы болгъан буса, баш аслу маънасы тайып, кьалгъан маъналарында кьолланагъан кюйлери бола. Масала, окъ деген сёз аслу маънасында гъали кьолланмай буса да, гёчюм маъналарында кьоллана: гёзню огъу, окъ йимик, окъдай болуп гетди деп айтыла.

Къайсы сёз къайдан гелген?

Оьзге тиллерден гелип сёзлер кьошулмагъан, янгыз оьзюню сёзлерин кьоллап турагъан тил дюньяда бир де ёкъ. Къайсы тилни алып кьарасакъ да, ону сёз байлыгъыны бир нече проценти оьзге тиллерден гелген сёзлер болуп чыгъажакъ.

Тиллерден бири-бирине сёзлер гирмекни себеби халкъланы арасында тыгъыс жамият-экономика аралыкълар болмакъдандыр.

Шолай оьзге тиллерден гирген сёзлер бизде де бар. Оланы дёрт группагъа бёлмеге ярай.

I. Ерли тиллерден гелген сёзлер.

Хани,

хуцири,

махи, харал (къап),

котехал (четен къап)

хапача (тон)

II. Арап тилден гелген сёзлер

адам

адил

азиз

агълю

аламат

алат

алим

амма

амал

арза

асыл

аслу

балагъ

берекет

гъава

гъаким

гъакъыл

гъаракат

гъарам

гъарп

даим

дарс

ва ш.б.

даража

дюнья

зат

загъмат

изну

идара

илму

инсан

ишара

калам

китап

къуват

къудрат

къарар

къаст

мал

макъала

маъна

масала

миллет

<i>мурат</i>	<i>пашман</i>
<i>налат</i>	<i>пастан</i>
<i>насип</i>	<i>пача</i>
<i>негет</i>	<i>перде</i>
<i>пикир</i>	<i>пердев</i>
<i>питне</i>	<i>пурман</i>
<i>рази</i>	<i>сапун</i>
<i>рагъат</i>	<i>сирке (хани)</i>
<i>рагъму</i>	<i>сукара</i>
<i>сабур</i>	<i>терезе</i>
<i>савгъат</i>	<i>тюкен</i>
<i>салам</i>	<i>хали</i>
<i>себен</i>	<i>хаса</i>
<i>суал</i>	<i>хырда</i>
<i>тайпа</i>	<i>хорек</i>
<i>талай</i>	<i>чыт</i>
<i>талап</i>	<i>шагъ</i>
<i>таман</i>	<i>шайы</i>
<i>тасдыкъ</i>	<i>шишиа</i>
<i>тарих</i>	
<i>хатир</i>	
<i>хыял</i>	
<i>хасият</i>	
<i>шагъат</i>	

III. Фарс (иран) тилден гелген сѳзлер

аппасы
базар
кире
кишен
леген
майдан
мых
намарт
пал
палас
ва ш.б.

IV. Рус тилден гелген сѳзлер

аптек
артист
банк
билет
бурам
договор
зал
закон
класс
колхоз
коммуна
комсомол
ва ш. б.
курорт
курс
метро
минут

музей
 партия
 партизан
 патриот
 пенсия
 печ
 пут
 радио
 район
 резин
 совет
 совхоз
 союз
 станция
 студент
 телевизор
 телефон
 школа
 ясли

Солдан онггъа да, онгдан солгъа да

Тил – тамаша зат. Тил – гючлю зат. «Айтылгъан сёз - атылгъан окъ», - деп ата-бабаларыбыз билмей айтмагъан. Шо саялы гъар сёзню герти маънасында къолламагъа ва тюз язмагъа герек бола.

Дюнъяда солдан онггъа багъып да, онгдан солгъа багъып да язагъан халкълар бар. Масала, биз солдан онггъа багъып язабыз, араплар буса онгдан солгъа багъып яза.

Тергев этип къарасакъ, къумукъ тилде солдан онггъа багъып да, онгдан солгъа багъып да бир йимик охулагъан, маънасы да бузулмайгъан сёзлени табабыз: къумукъ, къазакъ, талат, аба, къалакъ, ана, къуллукъ, аша, къутукъ, исси ва ш.б.

Онгдан солгъа багъып охугъанда бир табун сёзлени маъналары алышына: къамаша - ашамакъ, налат - талан, гысап - пасигъ, алаша - ашала, асталат - талатса, таллыкъ - къыллат.

Кёбюсю сёзлени бувунларын алышдырып охуса, бир зат да англашылмай къала: бавну - нубав, яшлыкъ - лыкъяш, тавлар - лартав, оюв-юво, сыйыр - йырсы, кетен - тенке ва ш.б.

Амма бир-бир сёзлер бувунларын алышдырып охуса да, янгы маъна англатмагъа бола: мендей - деймен, месеп - сепме, маякъ - якъма, тютюн - тютю, ашлав - лаваш, талмакъ - макътал, кирпи - пикир, йиби - бийи, гебек - бекге, буса - сабу, лампа - палам, мая - яма, мюкюр - кюрмю, сабур - бурса, сакъал - къалса, таба - бата, тюсю - сютю ва ш.б.

Къошма сёзлер

Янгы сёз яратмагъа обтесиз къыйын бола. Уллу алимлер, язывчулар ойлашып чыгъаргъан сёзлер тюрлю-тюрлю тиллерде нагагъ бир ёлугъа. Масала, лилипут деген сёзню XVIII асруда англиялы язывчу Джонатан Свифт ойлашып чыгъаргъан ва оъзюню «Гулливерни сапарлары» деген китабында къоллагъан. Китап булан бирче шо сёз сонг кёп тиллеге яйылып гетген. Шо сёзню биз де къоллайбыз.

Кёбюсю гъалда халкъ янгы сёз тарыкъ болгъанда, шону оъзге тилден алып яда тилде бар сёзлени алышдырып, бири-бирине къошуп этип къоя.

Кюйге къарагъанда, бизин халкъ алдын къолгъапланы къолламай болгъан. Шо сая-

лы оланы кѳоллама башлагъанда, объюбюзню эки сѳзюбюзню бир этип, ат такъмагъа тѳшген. Биз артагъы ёлну танглагъанбыз, кѳолгъаплар - сайки, кѳоллар сугъагъан кѳаплар.

Шолай этилген кѳошма сѳзлер бизин тилде хыйлы бар: белбав, телбав, кѳолгъявлукъ, бетъявлукъ, гѳзет, шамчыракъ, шагъбулут, энемжая, солтанжая, кѳолкѳотур, иткычы, кѳояналма, кѳатынтузлукъ, кѳаразере, кѳаннала, жанывар, тумасокъур, таштирмен, тирменташ, такъалыбакъа, майчыракъ, кѳыркъаякъ, кѳыркъбувун, гюнесув, гѳкташ, кѳазантюп, сувалчан, яяваякъ, ярагъач, атъер, отбаш, кѳабантынглав, кюлсыпат, кюлбай, ялангѳлек, кѳайына, яланбаш, кѳызардаш, кѳайыната, уягълю, алабота, кѳаракуш, кѳарагъач.

Чалмюк сѳзлер де кѳошма сѳзлерден санала. Эгер эки сѳзден этилип, кѳошулуп язылагъан сѳзлер янгы предметни англатмакъ учун кѳоллана буса, эки сѳзден этилип, арасына гызы тартылып язылагъан сѳзлер бюс-бютюн янгы зат англатмай, оланы экинчи сѳзю биринчисинден англашылагъан затны толумлашдырмакъ яда гючлендирмек учун кѳоллана: кѳол-кѳолчукъ, тав-таш, ёл-ёрукъ, обсмек-обрленмек, от-обртен, бав-бахча, делидувана, там-таш, сорав-соргъу, дос-ювукъ, кѳагъып-согъуп, лопа-лопа, оруну-оту, гъайт-гъуйт, дав-дараба, жибив-жибив, янмакъ-гюймек, шибир-гюбюр, палан-тюген, палан-алаң, палан-пустан.

Кѳбюсю чалмюк сѳзлер бири-бирине терс, кѳаршы затланы, маъналаны бирлешдирип, умуми, общий этип геле: оър-эниш, онда-

мунда, алма-салма, яман-яхшы, гиччи-улли, алыш-бериш, чийли-бишли, кѳайын-кѳуда, ала-саладан, кѳыздырма-беззек, тѳштюлюм, мундай-андай, мундарай-андарай, алдам-кѳалдам.

Оърде эсгерилген чалмюк сѳзлени эки де яртысыны толу маъналары бар буса, бир табун шолай сѳзлени экинчи яртысы бир зат да англатмай, янгыз биринчисини маънасын умумлешдирмек, общий этмек учун кѳоллана: ала-кѳула, яш-юш, кѳарт-кѳурт, айтдыкѳойтду, халча-хулча, бутакъ-сатакъ, талам-такъыш, гиши-миши.

Чалмюк сѳзлени экинчи яртысы толу маъналы болуп, биринчи яртысы бир зат да англатмайгъанлары, янгыз артындагъы сѳзню маънасын гючлендирмек учун кѳолланагъанлары да ёлугъа: ап-акъ, сап-сари, яп-яшыл, кѳап-кѳара, боп-бош, ап-ачыкъ, тѳппе-тѳюз. Бир табун чалмюк сѳзлер бир сѳз такрарланып этиле, олар шо сѳз англатагъан маънаны гючлендирмек учун кѳоллана: гѳк-гѳк, кѳп-кѳп, аста-аста, сирив-сирив, бара-бара, ишлей-ишлей, гѳре-гѳре, иче-иче, кѳарай-кѳарай ва ш.б.

Таза сѳйлейик

Аз сѳз булан мурадын англатып болмакъ - улли гюнер. Кѳыйналмаса, уйренмесе, шону этмеге бажарылмай. Шо саялы сѳзлер толу маъналы, тил ачыкъ, тынч англашылагъан болма герекни гиччиденокъ билме ва шогъар уйренме тѳше. Артыкъ сѳз биз айтагъан затны, маънаны башгъа ачыкъ этмей, ону терсине, тунукъ, четим англашылагъан эте. Мисал учун, Бизде, мунда, Эрпелиде, улли школа бар деген предложениени алай-

ыкъ.

Мунда деген сёзню бу ерде артыкъ экени ачыкъ гёрюнюп тура: бизде деген сонг, дагъы да мунда деп къошмагъа негер тарыкъ? Ери не гёре къоллагъанда чы шо предложениедеги бизде яда Эрпелиде деген сёзлени де бири-си артыкъ болуп чыгъажакъ: Бизде уллу школа бар яда Эрпелиде уллу школа бар деп къолланып къалажакъ.

Бир-бирде, гъатта китапларда да, акъ къар, акъ сют деп къолланып гете. Къар да, сют де гъаман акъ затлар болгъан сонг, олагъа дагъы да акъ деген сыпатны бермеге негер тарыкъ? Хабарлайгъанда ва хабар китапларда, масала, Мен юртгъа гетемен, мен онда каникулланы оьтгережекмен, мен бав-бахчалардан гезежекмен деген ёрукъдагъы предложение-лер къаршылашагъан кюйлер бола. Шу уьч де предложениеде мен деген сёз артыкъ, неге тюгюл, биринчиси, ишни мен этегеним гетемен, оьтгережекмен, гезежекмен деген сёз-лерден англашылып тура, экинчиси, мен деген местоимение, суффиксге айланып, шо сёзлени ичинде де бар.

Сен, биз, сиз деген местоимениелени гъакъ-ында да шону айтмагъа бола.

Озокъда, бу зат биринчи ва экинчи бетлени глаголларыны алдында мен, сен яда биз, сиз деген местоимениелени бирдокъда къолла-магъа тюшмей деген зат тюгюл. Масала, бир затны, оьзге гиши этмей, оьзюнг этгенни ан-глатмагъа сюе бусанг, менни къолламаса болмас: Шо кагъызны мен язгъанман.

Сёзлерде -лар (-лер) суффикс такрарланып гелеген гезиклер де кёп ёлугъа: олар барды-лар, олар ишледилер, олар язалар. Мени гъи-

сабымда, шо суффиксни местоимениеде къо-юп (олар = о+лар), глаголларда къолламай къойсакъ яхшы болур: олар барды, олар иш-леди, олар яза.

Сёйлейгенде яда язагъанда бир-бир сёзлени оьзге тиллерден гелтирип ерсиз къолламакъ-ны да заралы бар. Биревлер муна шулай сёй-лей: *Ручкамны уьйде книгамда къойгъанман. Конечно, яман этгенмен. Но ничего, товари-щимни артыкъ ручкасын алып язарман.*

Тилни булай булгъавур этмеге ярамас!

Гючлю, герти маъналы сёзню халкъ онча да абурлай чы, ону гъакъында аталар сёзлери ва айтывлар бар, сарынлар-йырлар язылгъан: Авуз бир, къулакъ эки, сёйлейгенинг сакъ сёйле.

Авуз билгенин сёйлер.

Авзундан чыкъгъан авамгъа.

Авзундан чыкъгъан башгъа тиер.

Адам оьзюнден тюгюл, сёзюнден белгили.

Аз сёйле, асил сёйле.

Айтылгъан сёз - атылгъан окъ.

Айтылмагъан сёзге ес бусанг, айтылгъан сонг ону къулусан.

Биревню де ушатмай, сёзю сёзге къыйышмай.

Бир сёйле, эки эшит.

Бир сёйле, минг тынгла.

Бир къулагъындан гирип, бириси къулагъын-дан чыгъа.

Бырынгъы сёзню кёп айтсанг, сёз билмесни башы аврур.

Бюлбюлню башына гелгени тилинден чыгъар.

Герти сёз гери къалмас.

Гъар ким билгенин айтар.

Гъакъ сёз аччы болур.

Дёрт гёзлю, авур сёзлю.

Жагъилни ачуву сѳзюнде, гъакъыллыны ачуву ишинде болур.

Ички ичин чыгъарыр.

Йылы-йылы сѳйлесе, йылан да кебин чечер.

Йылы сѳз йыланни ининден чыгъарыр.

Йырчыгъа тарыкъ бир саз, бир сѳз.

Кѳп сѳзню азы яхшы, аз сѳзню оъзю яхшы.

Кисенгде малынг ѳкъ буса, тилингде балынг ѳкъму?

Калам - тилни тилмачы.

Къапиялы сѳзге къарув ѳкъ.

Къоркъгъанни гѳзю, ялгъанчыны сѳзю билдирер.

Къулакъ - эки, авуз - бир.

Къуру сѳзден пилав болмас.

Оъзюнгню ачгъынча, сѳзюнгню ач.

Оъзюнгню тилинг - оъзюнге душман.

Сѳйлеген учун сѳз битмес.

Сѳйлеп билмейген согъуп къачар.

Сѳзю сѳзге ошамай, авзу сѳзден бошамай.

Сѳзю ялгъанни гертиси де шекли болур.

Сѳзню къысгъасы, йипни узуну яхшы.

Тилде сюек ѳкъ, амма сюек сындыра.

Тили барны тиркеси де бар.

Тил къылдан назик.

Тил къылычдан итти.

Тили талакъ чакъы.

Тилсизни тилин анасы билир.

Уштукъул сѳз айыбын оъзгеге къаплар.

Хабардан гъинкал яхшы.

Эки тынгла, бир эшит.

Элни авзун бегитме, элге гѳре сѳз герек.

Элчи болсанг, тилчи болма.

Эргишини сѳзю оългюнче оъзю оълсюн.

Эр хазнасы - эсги сѳз.

Эр ялгъан айтмас.

Эренни сѳзден къайтгъаны - оългени.

Яман сѳзден бал чыкъмас, яхшы сѳзден май чыгъар.

Яман хабар югюрюк болур.

Яхшы хабар ял алмас.

Яхшы сѳз - жан азыгъы, яман сѳз - баш къазыгъы

* * *

Текстлени охуп, шу тюпдеги асарланы не стиль булан язылгъанни гъакъында лакъырлашыгъыз.

Буйнаскиге етдилер. Токътадылар.

Даниял Денгизов счетчик гѳрсетеген затны дѳртге уълешип, таксини шофѳеру Сахаватгъа манат отуз кепек узатды. Манат йигирма кепекни орнуна...

- Гъей гиши, яхшы гиши, арив гиши, дай гиши,- деп сѳйледи Сахават дав сѳймейген насигъатчы тавуш булан, - къоюгъузсана хабарыгъызны. Мен севрюк тѳгюлмен чи мунда биревлер йимик. Умный какой нашѳлся. Бар халкъ манат ярым бере, бу буса - манат отуз кепек. Артыкъ зат талап этмеймен чи.

- Тюз, «положенный» артыкъдан артыкъ зат сиз талап этмейсиз.

- Я къурдаш, англагъыз, гъавайын бермей чи, машин булан алып гелгенге бере. Сизден тилей турма герек эди, ещѳ чего не хватало...

Сахават гѳре-багъа, шахматда цейтнот дегенлей, къолайсыз гъалгъа тѳшдю. Не буса да бир гѳрмекли ход, абат этме герек, адамлар къарап тура чы. Дагъы не этежегин билмей, ол Даниялгъа багъып увучу булан бир-эки къара шайылар чачып йиберди.

- Эх вы, копеечник! Магъыз, мен берейим сиз-

ге, харлы бусагъыз!..

(Ибрагъим Ибрагъимов. Тиле, актча берейим)
Уллубий сегизинчи классны битдирген. Энни
язда не болажакъ дегенде, пионер лагерни аты
чыгъып ярамай. Илла да их, студент агъасы
Муратбек булан илму-ахтарыв экспедици-
ягъа барма сюе. Язбаш белги бергенли: алып
бар да, алып бар.

- Арчыл деймен сагъа. Уьюрлеринг булан пио-
нер лагерге бар. Ол сагъа гезейген ер яда сана-
торий туююл. Хыйлы гезиклер къырда къл-
ма тюше буса да билмейбиз.

- Подумаешь, къоркъуп оьлермен. Нече де
яхшы бар. Къырда кълса, лап яхшысы тую-
юлмю.

- Онда ишлеме тарыкъл, ишлеме. Пайдасыз
айлана туруп, адамланы гёзлерин кълмаш-
дырма ярамай.

- Подумаешь - иш. Ишлермен, къоркълма.

- Я, онда лагерде йимик дёрт керен аш бермей
сагъа, англа.

- Подумаешь - аш. Къоркълма, ашамай турар-
ман.

- Онда агъачлыкъл, тюрлю кълр жанлар, яр-
ларда ва кълйыр хумларда йыланлар.

- Подумаешь - кълр жанлар. Как раз шолар
туююлмю дагълы магъл тарыгълы.

- Яхшы, кълрайыкъл дагълы. Артда вызыллама
башласанг, менден айып тапма.

- Есть, вызылламай турмакъл!- деп, Уллубий
сююнемкликден, гълтта солдат йимик честь
берип де йиберди...

(Ибрагъим Ибрагъимов. Гълр ким булай этип
йиберсе...)

Каламбур деген недир?

Башгъл-башгъл маълналы, тек айтылышы яда
язылышы ошашлы сёзлени кълпия учун,
бир-бирде халкълны кюлетмек учун къл-
лайгълан кюйлер бола. Шолай сёзлеге калам-
бур деп айтыла. Омонимлерден башгъл бо-
луп, булар бир нече сёзден этилмеге де ярай:
гёресен - гёре сен, билесен - (бичакълны) биле
сен, кълрагълан - кълра кълан, ярала - яр ала,
гълрайлар - гълр айлар, талагъл - тал агъл,
бурмагъл - (машинни) бурмагъл, балчыкъл -
бал чыкъл, олтура - ол тура, белинде - бел
инде, текеси - тек эси, балагъл - бал агъл, аз-
гъланы - аз къланы, оьзюню - оьз юню, болат-
дай - бол атдай, бавунда - бав (байлайгълан)
унда, орамда - о рамда, кълартына - кълр
тына, ашамай - аша май, кълояман - кълый
аман ва ш.б.

Каламбулар шиърларда кёп ёлугъл.

Яшлар кёмек этелер

Походда бир-бирине,

Кълрдан-кълргъл бериле

Орталыкълда бир ине.

* * *

Сари настандай бишген,

Гёзюм туюшген алмагъл.

Мин, инивюм, терекге,

Юлкълуп шону ал магъл.

* * *

Татывлу йыбав болсун,

Кълмузу не, теби не.

Яманы шо: биревлер

Чёп тарыкълсыз тебине.

* * *

Тенгиси ёкъ табиат

Ана сююв балагъа:

Сёзлер айтылмай огъар -

Авузундан бал агъа.

* * *

Ислам – бек эдепли яш.

Уллу гелсе, ол тура.

Абур этип, сый этип,

Артда барып олтура.

* * *

Сарынларда айтгъанлай,

Эчки сагъа, къой магъа.

Сен рази тюгюлмюсен

Шону магъа къоймагъа?

Маъна, маъна!

Аслу зат маъна экени, маънасыз сёз тилге тарыкъ болмайгъаны оърде айтылып гетди. Айтма сюеген затын яхшы англатмакъ учун халкъ сёзлени гъатта аз-маз буса да алышдырагъан гезиклер де бола.

Масала, эшек деген сёз барыбызгъа да белгили, тек терс къылыгъы саялы гишиге шолай ат къоя бусакъ, маънаны гючлендирмек учун шо сёзню эки ш аваз булан къоллайбыз: эш-шек!

Таза деген сёзню алайыкъ. Шо англатагъан маънаны гючлендирмеге сюйгенде, ону эки з аваз булан къоллайбыз: тазза авлия!

Безимек деген сёзню тамуру без (безир, безив ва ш.б.). Амма маънагъа айры бир ренк бермеге тюшгенде шо тамурну эки з аваз булан айтабыз: беззер этме! беззер болдукъ!

Маънасын гючлендирмек учун яман, заман деген сёзлени эки м аваз булан айтылагъан кюйлери де бола: яман затсан! замман тап-

гъансан!

Маънасын ва таъсирин гючлендирмек учун сёзню ахырына янгы аваз къошуп къоллайгъан кюйлер де бола. Масала, бир затны ушатмай бусакъ, ачувубуз чыкыгъан буса, гъар, бир лакъыр деген сёзлени артына тавазны къошуп айтабыз: Гъарт гюн къыдырыв боламы! Алдата бусанг, бирт де сёйлеме! Лакъырт этдинг дагъы сен де!

Оъзге тиллерден гелген сёзлерде де халкъ оъзюню ана тилинде шолагъа ошашлы сёзлер англатагъан маънаны тапмагъа къарай болгъан, оланы оъзю ойлашагъан кюйде алышдыра да гелген. Бир нече мисал гелтирейик. Паспорт – уллу болгъанда адам башына берилген зат, ол ким экенни, сайки масала, ону башын гертилейген зат. Шо сёзню баш бувунундан муна шуну англама сююп, халкъ пас-ны баш-гъа алышдыргъан: паспорт - башпурт.

Бульвар - чечек-гюл оъсген, бав йимик ер, демек, гюл бар ер. Шо саялы халкъ сёзню биринчи бувуну буль-ню гюл-ге, экинчи бувуну вар-ны да бар-гъа айландырып, гюлбар этген.

Он тогъузунчу асруда Кавказда полиция идаралар къурулгъанда, бизин халкъгъа пурустоп деген сёз яйылгъан. Шо пристав деген рус сёзню алышынгъан къайдасы. Шо заманларда гъакимликни дав гюч, топ-топхана гъисапда англай болгъанлар. Шо саялы сёзню тав деген англашылмайгъан гесегин топ-гъа, прис деген англашылмайгъан гесегин де пурус-гъа айландыргъанлар.

Сумавар - самовар деген рус сёзню алышынгъан къайдасы. Сумаварны кесев-кюмюр са-

лып ягъа, олар буса агъачдан да, гъабижайы увулгъан сумадан да этилмеге ярай. Муна шулай маъна къувалап, шо рус сёзню само деген англашылмайгъан гесеги англашылагъан сума-гъа айлангъан, вар деген гесекни буса, бульвар сёзде йимик, бар-гъа айландырмагъа бажарылмагъан, неге тюгюл къумукълар эки созукъ авазны арасында гелген б авазны къатдырып б кюйде айтып болмай, в-гъа айландырып айта. Шо сёзде буса б аваз эки а авазны арасында гелген. Шулайлыкъда, самовар сумаваргъа айланып къалгъан.

Бурам - паром деген рус сёз алышынып этилген. Паром деп уллу оьзенден, кёлден халкъны ва юкню чыгъарагъан уллу къайыкыгъа, юрюйген кёпюрге яда салгъа айтыла. Механизмлени буруп ишлетгенде бурам оьзенни, кёлню бир ягъасында бирисине тартылып бегилген аркъанны бою булан юрюй. Бурмакъ маънаны англатагъангъа паром-ну къумукълар бурам-гъа айландыргъанлар.

Салам да - солома деген рус сёзню алышынгъан къайдасы. Салам – гъайванлагъа ашама салынагъан зат. Шо саялы рус сёзню солом деген англашылмайгъан тамурун къумукълар салам деген англашылагъан сёзге айландыргъан.

Эрши сёзлер

Къайсы тилде де халкъ айтмагъа сюймейген, тартынагъан, уялагъан сёзлер ёлугъа. Масала, адам гъажатын этеген ерни аты нагагъ тилде де тюз кюйде къолланмай, алышынып, башгъа бир атив сёзлер булан айтыла. Къумукълар шо ерге бир заманларда чичкъылыкъ дей болгъан, сонг шону эрши гёрюп, гъажатхана деп къолламагъа башлагъан.

Гъали чи, шону да къолламай, эшикге бара, къыргъа бара деп айтылып къала.

Русларда шо затгъа башлап нужник, сайки, гъажатлы ер дей болгъан. Сёйлев тилде шо сёз бир-бирде гъали де къоллана. Сонг сортир (француз сёз), сайки, адамлар барагъан, чыгъагъан ер дейген болгъанлар. Гъали русларда шону башгъа атив атлары бар: уборная, туалет (француз сёз), сайки, адам гийинеген-ясаногъан, онгарылагъан ер.

Азербайжанлылар да, гъажатхана деген сёзню ушатмай, аягъёлу деген сёз булан алышдыргъанлар. Шо сёзню адамлар юрюйген, адамлар ёл салгъан ер деген маънасы бар.

Масала, покъ деген сёзню де биз, эрши гёрюп, китаплагъа, газетлеге язмайбыз. Халкъ сёйлейгенде, масала, авлакыгъа покъ тёгюле деп айта, биз буса китапларда, газетлерде авлакыгъа полукъ тёгюле деп къоллайбыз.

Алдыңгы заманларда адамлар яман аврувланы атларын айтса, шолар гелип къала деп къоркъа болгъан, шо саялы да оланы атларын алышдырып къоллагъанлар. Масала, украиналылар къыздырма-беззекге титка (русча-тётка) - эгечи деп къойгъанлар, къумукълар къызамукъну, аз-маз буса да алышдырып, къызыл зат этген, гиччи яшлар бар ерде чи, гелип къала деп къоркъуп, шону атын бирдокъда чыгъармайлар.

Сёйлегенде къолланып, китап тилде ёлукъмайгъан бир табун нас сёзлер де бар. Мунда оланы эсгермеге бажарылмай.

Итти сёз

Сёзге иттилик халкъгъа хас затдыр. Гъар къайсы халкъ да тарихлени боюнда сёзге иттиликге, пасигъликге тергев бере гелген, бир-

ден берилген къыйын соравгъа бюдюрмей, тутулмай жавап къайтармакъны, не шартларда да тили булан ёл алмакъны айрыча эсгере гелген. Тилге иттилик буса адамны чалт ойлашмагъа, масхарагъа гёре ондан да гючлю, кюлкюлю масхара этмеге, соравгъа гёре жавап бермеге борчлу эте. Алдын, гъатта, къумукъ тойларда да суюдюм таякъ урагъан гиши бир оьткюр сарын айтып, алагъан гиши де огъар шолай жавап берип бийий болгъан. Гелинни арбадан тюшюрегенде, гивеге эшик ачагъанда, берилген соравгъа сарын булан жавап къайтармагъа тюше болгъан.

Муна бир мисал. (Шу байтланы биринчи эки сатыры бир-бир юртларда алышынып айтыла, артдагъы эки сатыры буса бир де алышынмай, неге тюгюл сорав да, жавап да шо артдагъы сатырларда).

- Кёкде ай гюренленген,

Огъ, не арив гечедир.

Отуз эки байталны

Налы-мыхы нечедир?

- Жавабым гъазир мени,

Айтма изну берсегиз.

Отуз эки байталны

Налы-мыхы минг сегиз.

Къабакъны хабары

- Яз ярыкъда

Этген ишим

Гетмеген негъакъ,

Мен салгъан шо

Бир урлукъдан

Болгъан бир къабакъ.

Къабакъ деме

Къабакъ тюгюл,

Тёбедей,

Тавдай.

Ону асса,

Ашап битмес

Эл-юрт да

Савлай.

- Мен де,- деп сёз

Къошду шонда

Ёлдашы Мазан,-

Хыйлы бола ишлейгеним

Къулакълы къазан.

Къазан деме

Элде-юртда

Табулмас тенги,

Теренлиги -

Тюбю ёкъдай,

Денгиздей генги.

- Олай къазан

Негер тарыкъ,

Къой, досум,

Басма.

- Олай къазан -

Сен оьсдюрген

Къабакъны асма!

(И. Асеков. Язны ярыгъы)

Билемисиз?..

Ябалакъ яба ва къулакъ деген сёзлерден этилген. Эки де сёз къошулгъанда, къу бувун тюшюп къалгъан: яба+къулакъ -> ябакъулакъ -> ябалакъ.

Йырчы Къазакъны «Тамакъгъа татли, тили бал...» деген йырында

Ябуларда янгыз бири ёлукъса -

Языкъсынып ондан бирин къоярмы?!..

деген сатырлар бар.

Ябуларда деген недир? Четим сёз экенге Йырчы Къазакъны китабында да шо сёзге англатыв берилмей къалгъан.

Бырынгъы тюрк тилде «авлакъ, дангыл, янгыз ер» деген маъналары англатагъан ябан (ябай, яба) деген сёз болгъан. Йырав къоллагъан ябу муна шо сёзню бираз алышынгъан къайдасы. Йырчы Къазакъны шо сатырларын шулай англамагъа герек:

Янгыз ерде (дангылларда, авлакъларда)

янгыз бири ёлукъса,

Языкъсынып ондан бирин къоярмы?!..

«Чыгъасы малгъа еси яв» деген айтывну гъакъында ойлашып къарагъанмысыз? Чыгъасы мал деген сёзлер нени англата?

Тюрк тиллерде существительноелер, причастиелер этеген -с, -сы, -си, -су, -сю суффикслер бар. Чыгъасы деген сёзде де муна шолай суффикс: чыгъа + сы. Чыгъасы мал «къолдан чыгъагъан, есинден гетеген мал» деген маънаны бере, къолдан гетеген малгъа буса еси, гертилей де, яман гёзден къарай, ондан айрылмагъа суймей.

Тепси (теп+си), суймес (суй+ме+с), къоркъмас (къоркъ+ма+с), тюгенмес (тюген+ме+с) йимик сёзлерде де муна шо суффикс къоллангъан.

Яр (масала, агъач яр), яр (ер ярылып болгъан

яр), яра (эт ярылып, гесилип болгъан зат), ярылыв, ярыкъ (башлапгъы маънасы: ярылгъан ерден гелеген шавла), ярдым (яр йимик уллу, гючлю, кёмек, кёмекчи), ярты, ярым (бир затны эки яргъандагъы бир пайы), яркъыч (бир затны яргъанда чыкъгъан гесеги), яр (бырынгъы тюрк тилде жаягъа яр дей болгъан, демек, ону затны ярагъан савут деген маънасы бар) сёзлени тамуру бир - яр деген сёз. Кюйге къарагъанда, шо сёзлер бары да яр (жая) деген сёзден амалгъа гелгенге ошай.

Йырчы Къазакъны «Агъ!»- деген булан артмай кёмеклер» деген йырында

Къарышып оьлме, хужу, савут ёкъ,

Савутсуз сагъалашсанг,- ишинг бокъ

деген сатырлар бар. Савутсуз сагъалашмакъ не демекдир?

Бырынгъы тюрк тилде сагъа деген сёз болгъан. Сюнгю сабы булангъы учу итти узун темир савут. Шону атлы асгер къоллай болгъан (темирини сабына гиреген ерине шолай айтыла болгъан.) Сагъа деген сёзге -ла, -т ва -макъ суффикслер къошулуп сагъалатмакъ - сюнгюню сагъасына ерли чанчмакъ деген маъналы сёз амалгъа гелген. Бара-бара шо сёз чабушмакъ, хынжалгъа чыкъмакъ, ябушмакъ, давлашмакъ, тебинмек маъналарда къолланагъан болуп къалгъан. Йырчы Къазакъ да сагъалашсанг сёзню ябушмакъ, давлашмакъ, тебинмек маънада къоллагъан:

Къарышып оьлме, хужу, савут ёкъ,

Савутсуз давлашсанг,- ишинг бокъ.

Йырчы Къазакъны «Къарагъайлар бою къакъ элме» деген йырыны шулай ери бар:

*Къарагъайлар бою къакъ элме,
Къамалышгъан гюнлерде, къазагъым,
Досунг къоюп, сав гелме.
Къаргъанакълар бою къаргъа уя,
Къаргъа юдап, сынса да,
Къакълыгъып, къазархыдай иелме!*

«Къаргъа юдап, сынса да» деген сатырны нечик англамагъа герек? Йырчы Къазакъны китабында (74-нчю бет) юдап деген сѳзге «къонуп, басылып, ябурулуп» деп англатыв берилген. Мени гысабымда, шо тюз тюзюл. Бырынгъы тюрк тилде юда деген сѳз болгъан. Шону «азмакъ, гъалсызланмакъ, ажизленмек, насипсиз болмакъ» маъналары бар. Шо сѳз Йырчы Къазакъны заманында къоллана болмагъа ярай. Шо саялы «Къаргъа юдап, сынса да» деген сатырны «Къар басып авур болуп, гъалсызланып, ажизленип сынса да» деп англамагъа герек.

Шу сатырдагъы къаргъа деген сѳз къушну англатмай, къарны (багъым падежде къоллангъан) англата. Сатырланы маънасына гѳре де шулай чыгъа. Къаргъа уягъа къаргъалар о бузулуп тюшер йимик ябурулуп болмай. Бир уяны уъстюне бир, озса эки къаргъа тюзюл къонуп болмай, бир яда эки къаргъа къонгъан булан уя да бузулмай. Къабат-къабат къар басса,- бузула.

Бу йырда къарагъайлар оъсеген ерни, демек темирказыкъны, къар кѳп болагъан ерни гъакъында сѳйленегенни де гѳз алгъа тутмагъа герек.

Аталар сѳзлери, айтывлар

Сѳзге пасигълик, чеберлик, къысгъалыкъ аталар сѳзлеринде, айтывларда айрокъда гючлю. Шоларда халкъ герекли еринде айтылгъан бир-эки сѳз булан уллу, терен бир маънаны англата гелген. Кѳбюсю айтывланы, аталар сѳзлерини къылыкъ-тарбиялав, насигъат уйретив хасияты бар. Мисал учун «Ав бар уйден аврув таймас» деген айтывну алып къарайыкъ. Биргине-бир шо предложение нечакъы затны англата, негер уйрете: уй-эшикни таза сакъламагъа герек, ѳгъесе наслыкъ болур, ер-ерге ав тюшер, наслыкъдан да тюрлю-тюрлю аврувлар гелир, таза турагъан болмайлы, аврувдан къутулмассан дегени. Гъар айтывну, аталар сѳзюню уъстюнде айрыча токътай турмай, олардан бир нечени беребиз, тек сиз оланы гъарисини гъакъында тындырыкълы кюйде ойлашып къарагъыз, терен маънасына тюзюнюгюз, оъзюгюз учун бир натижа, гъасил чыгъарыгъыз.

Аз аврувну аш енгер, аш енгмесе, иш енгер.

Аз аша - асил аша.

Айланч буса да ѳл къолай.

Айыпсыз дос болмас.

Ат авнагъан ерде тюз къалыр.

Багъанасыз урушгъан писиревсюз ярашыр.

Баланы баласы балдан татли.

Балалы тавукъ гъайлы болур.

Баш табулса, бѳрк табулур.

Битмейген хазна суюсенг, илмулу бол.

Болгъан ишге болат бол.

Гѳз къоркъачдыр, къол батырдыр.

Гючюк ит болур, ит къарт болур.

Гъакъ сѳз аччы болур.

Гъар дертни бир дарманы болур.

*Дост къарагюнде билинир.
 Есси ёкъну бёрю ашар.
 Ёлавчу ёлда яхишы.
 Илму харжлагъан сайын артар.
 Исбайы ичинден къартыллар.
 Итсиз сиривге бёрю тюшер.
 Иши ёкъну ашы ёкъ.
 Кюлеме хоншунга, гелир башынга.
 Къазанны башы ачыкъ буса, итге де намус тарыкъ.
 Къалгъан ишге къар явар.
 Къыш болсун къарлы болсун.
 Март чыкъмайлы, дерт чыкъмас.
 Обур алдын буварыр.
 Отсуз тютюн болмас.
 Пастан бишиди - салкъын тюшдю.
 Салгъан чыгъар къазандан.
 Тюкю эки керен тузакъгъа тюшмес.
 Хоншуну хоразы къаздай, къатыны къыздай.
 Чыгъасы малгъа еси яв.
 Эл гесген къол авуртмас.
 Элни эми уллудур.
 Юз тюменинг болгъунча, юз ювугъунг болсун.
 Язлыкъ ишни къышда башила.
 Яманны яласы югъар.
 Янгыз яшав яйнатмас.
 Яшагъанынг яшдан бил.*

Гёзюнде огъу бар

Биревню де гёзюнде огъу болмайгъаны барыбызгъа да ачыкъ буса да, биз шолай сёзлени къоллайбыз. Неге? Неге тюгюл, шо сёз тагъым тувра маънасында тюгюл, гёчюм маънасында къоллангъан: биревге яман ачувлу, уруп оьлтюрер чакъы болуп тура деген зат.
 Тилибиз муна шолай гёчюм маънасы булан-

гъы бирикген сёз тагъымлардан бек бай. Шолай сёз тагъымланы маънасын ону ичиндеги сёзлени тувра маъналары булан англатмагъа бажарылмай. Шолагъа фразеология сёз тагъымлар, оланы уйретеген илмугъа да фразеология деп айтыла.

Фразеология сёз тагъымлар тилде тезден къурашып гъап-гъазир болуп тура, биз де сёйлейгенде-язагъанда оланы, янгыдан тизип къыйналмай, бар кююнде алып къоллап къоябыз.

Тюнде бир нече мисал гелтирип, оланы тувра ва гёчюм маъналарыны арасындагъы башгъалыкъны ачыкъ этмеге сюебиз, шолай сёз тагъымланы фразеология маънасын да англатабыз.

Гёзюнде огъу бар - бек ачувлангъан, гишини оьлтюрер чакъы болуп тура.

Авзуна кирит урмакъ - сёйлемей токътамакъ.

Агъач ат - бийик, ишгъынсыз кёолайсыз гиши.

Алтын топ - гиччи яш, оюнлар этип, жагъ, шат айланып турагъан яш.

Асдай атылмакъ - биревге бек гъалекленип сёйлемек, яман давлашмакъ.

Бармагъын хапмакъ - этген ишине гъёкюнмек, гечигип эс тапмакъ.

Баш урмакъ - тилемек, ялбармакъ, ирия болмакъ.

Башына таш салмакъ - бир затны унутмакъ, яшырып-басдырып кёоймакъ.

Бурнун сукъмакъ - тарыкъсыз, тийишсиз, оьзюне этишмейген, тиймейген затны башына алып къалмакъ.

Бурнун чюймек - бек оьктем болмакъ, биревню де, бир затны да пешемей айланмакъ.

Елкесине минмек - ёнкюмек, суюген-суюгенин
этип турмакъ, биревге зулму этмек.

Илинип къалмакъ - овзю айтагъан болгъунча,
биревню артындан айланып турмакъ, къа-
рышып-ябушуп къалмакъ.

Ит ашасын - татывсуз, онгсуз этилген аш.

Къаратегенек болуп чанчылмакъ - бирев бу-
лан яман, аччы сёйлемек.

Къую къазмакъ - тюнден таба биревге яман-
лыкъ ёрамакъ, этмек.

Къыргъый чюймек - овзюнден артыкъ зат
болмай къалмакъ.

Сёгюп элекдей этмек - биревню яман сёкмек.

Тилини учунда болмакъ - эсине бир зат тю-
шюп битмей, къылдан-къыл къалмакъ, бир
затны гъар заман такрарлай турмакъ.

Устьюнде турмакъ - биревню яхшы сакъла-
макъ, аявламакъ, даим гъайын этип тур-
макъ.

Чачып къоймакъ - къолу эркин, чомарт бол-
макъ.

Чумдай гийинмек - башындан аягъына ерли
янгы затлар гиймек, бек атив гийинмек.

Эчки ашагъанны башында от январ - урлагъан
гиши билинер, овзю билдирип къояр.

Янгыз терек - адамсыз, авлетсиз, къардаш-
къурдашсыз гиши.

Яралы къабан - яман ачувлу, гючлю гиши.

Билемисиз?..

Йырчы Къазакъны «Девюр-девюр питне де-
вюр заманда» деген йырында шулай сатыр-
лар бар:

Кёкюреги хаса кюллюер,

Кюлбайлагъа дерт тутмагъан тюллюер

Шаваларда сейир этмек кюрдендир,

Шавла берген шамчырагъы нюрдендир...

Башлапгъы эки де сатырны англамагъа би-
раз четим. Биринчи сатырны гёчюм маънасы
бар: «кёкюреги хаса кюллюер» - таза юре-
клилер деген зат. Экинчи сатырны чы англа-
магъа да къыйын: «Кюлбайлагъа дерт тут-
магъан тюллюер» деген недир? Гъали къу-
мукъ тилде тюллюер деген сёз ёкъ.

Гъали ёкъ, тек болгъан. Бырынгъы тюрк тил-
де «ташланмакъ, ян-янгъа атылмакъ» маъна-
сы булан тюлле деген сёз болгъан. Олай бол-
гъанда, тюллюер - «ташлангъанлар, бир
ягъада къалгъанлар, жанталашып айланагъ-
анлар» деген зат экен.

Йырчы Къазакъ бир вакътилерде, гертилей
де, халкъындан, ата юртундан айрылып, Ша-
вада (Терик бойда) тургъан.

Каникул канис деген латин сёзден этилген.
Латинче шо ит деген зат. Каникул деп бы-
рынгъы римлилер кёкдеги гюн Уллу Ит деген
кёп юлдузланы арасына гирген вакътиге айта
болгъан. Шо арада буса гюн июль-август ай-
ларда бола болгъан. Шо саялы муна шо ай-
ларда школаларда охувланы белюнеген вакъ-
тисине каникул деп къойгъан. Охувлар къа-
чан бёлюнсе де, гъали биз каникул деп айтып
къоябыз.

* * *

Йырчы Къазакъны «Агъ!»- деген булан ар-
тмай кёмеклер» деген йырындан бир байтны
гелтирейик:

Азирейил жан алгъынча гетейик,

Азизлеге акъсай-токъсай етейик,

Акъсайланы алды буса Анадол -

Ол хужудан ялдап нечик оътейик?!

Экинчи сатырдагъы акъсай деген сёзню
гъакъында алда айтылгъан эди. Энни биз

дёртюнчю сатырны уьстюнде токътамагъа сюебиз. «Ол хужудан ялдап нечик оьтейик?!» деген недир? Ялдап деген сёзню нечик англамагъа герек? Йырчы Къазакъны китабында ялдап-гъа «къыркъып, юзюп» деп англатыв берилген (72-нчи бет).

Бырынгъы тюрк тилде «атны ялын къагъып тутмакъ» деген маънада ялда деген сёз къоллана болгъан. Ялдап ялда-гъа - п суффикс къошулуп этилген деепричастие. Эки де - ялдап ва ялда - сёзню тамурунда ял(атны ялы) деген сёз бар.

«Ол хужудан ялдап нечик оьтейик?!» - «Ол хужудан атны ялын тутуп (юзюп) нечик оьтейик?!» - деген зат.

* * *

Йырчы Казакъны «Не билейим юз дынкъы бар ханланы» деген йырында шулай сатырлар бар:

*Алыслардан алмас гелсе ялына,
Асырамай бермек душман къолуна,
Атолугъа алтын, инжи шолмукен?
Тусари тавлар йимик толкъунлум,
Толкъунлу денгизлердей гъакъыллым,
Дувансыз - палан сёзге тынгламакъ -
Шавхал бийим, сагъа ошагъан олмукен?*

*Биз хариплер сагъа тегин тюгюл деп
Сейлейгенлер озденмукен, къулмукен?*

Йырны тарихи булай. Къазакъ да, Атабай да шавхалны къаласындагъы къараваш къызыны къачырып (Атабайгъа) гетип, уьч айлар йыракъларда туруп къайта, озлени жазаламай къоймакъны шавхалдан тиле деп, агъачавулла Алескендер бийге барып ялбара, бий буса, оланы тутуп, шавхалны къолуна берип къоя. Йыр муна шо гъакъда язылгъан.

Оьрде эсгерилген сатырларда бизге англашылмайгъан эки сёз ёлугъа. Гезик булан шо-

ланы гъакъында сёйлейик.

«Алыслардан алмас гелсе ялына» деген сатырны нечик англайкъ, алмас деген недир яда кимдир?

Бизин тилде глаголланы ёкълукъ формаларына -с суффикс къошулуп этилген существительноелер ёлугъа. Масала: «Билмесни билеги аврумас» (Айтыв). Балики, алмас да шолай этилгендир, «гишини затын (яда берген затны) алмайгъан гиши» деген затдыр. Тюгюл экен. Йырны маънасына гёре де шо къыйышмай.

Алмас - бырынгъы тюрк тилдеги алмыс деген сёзню сингармония законуна гёре бираз алышынгъан формасы. Алмыс - «уьстюне тюк битген адам, демек къыр адам» деген зат. Йырчы Къазакъ оьрде эсгерилген йырында къырда уьч айлар туруп гелеген озюн де, Атабайны да, маънаны бираз къопдуруп, келпетлевню бираз гючлендирип, муна шолай къыр адамлагъа ошатып язгъан.

Англашылмайгъан экинчи ер - «Тусари тавлар йимик толкъунлум» деген сатыр. Тусари тавлар деген недир? Гъали бизин тилде тусари сёз ёкъ.

Бырынгъы тюрк тилде «оьрдеги буз, уьстдеги буз, бийик буз, затны уьстюн япгъан буз» деген маъналы тос деген сёз болгъан. Йырчы Къазакъ къоллагъан тусари сёзню тамурунда да муна шо тос бар. Тусари - «бузлу, бийик бузлу, уьстюн буз япгъан» деген зат. «Тусари тавлар йимик толкъунлум» - «башларын (уьстлерин) буз япгъан тавлар йимик толкъунлум» деген зат. Кавказ тавланы тагъымчагъы (шынжыры), оланы араларыны энишленегени, башларыны оьрленегени, гертилей де, толкъунгъа ошашлы.

Къумукъча-русча фразеология сёзлюгю

(Давамы. Башы гетген номерде)

Д.

Дагъы бузукъ болса ярамас – хуже не бывает.

Дагъы хари – экая невидаль!

Дазуда токътамакъ – знать меру.

Дазудан чыкъмакъ – выйти из рамок; выйти из рамок приличия.

Дам-дагъырын чыгъармакъ – разнести в пух и прах.

Дамп деп токътатмакъ – вовремя остановить.

Дарай тамакъ – любит вкусно поесть.

Дарба-дагъырын чыгъармакъ – разнести в пух и прах.

Девюр сюрмек – жизнь прожить в своё удовольствие.

Дели бийимес, бийисе тынмас – меры не знает.

Дели билген далалай – заладить одно и то же.

Дели-дувана – буйная головушка.

Дёрт гёз – очкарик (разг.).

Дёрт де якъдан – со всех сторон.

Дерт тюшмек – горе на мою голову; не было печали.

Дерт чекмек – горе мыкать.

Дёрт ярылмакъ – расшибиться в лепёшку.

Дёрт ярылып оьлмек – разбиться (расшибиться) в лепёшку.

Дёрт ярылып оьлсенг де пайда ёкъ – хоть лопни; хоть тресни.

Дёртаякъланып юрюмек – ползать на четвереньках (на карачках).

Дидик-дидик этмек – разорвать на части.

Дини дурус болмай – всё равно сделает по-своему.

Долма гёз – лупоглазый.

Досу-ювугъу – узкий круг знакомых.

Досу-яты ёкъ – со всеми одинаков.

Дуллу-дюнья – весь свет.

Дыгъыжары чыкъмакъ – песок сыплется из кого-л.

Дюнья гёрген гёк бёрю — выдавший виды старый волк.

Дюнья гёрмек – увидеть свет.

Дюнья къарангы болмакъ – и свет не мил.

Дюнья тар болмакъ – мир стал тесен.

Дюнья харап болгъан – не мил и белый свет.

Дюньягъа къувун салмакъ – трубить во все трубы.

Дюньягъа сыймай – воображает из себя.

Дюньядан ёкъ этмек – сживать со света кого-л.

Дюньядан тоймай къалгъан – никак не насытится; все мало.

Дюньядан ялкъмакъ – свет опостылел; всё надоело.

Дюньяны багъасы – сумасшедшие деньги.

Дюньяны бузуп къойма тура – метать громы и молнии.

Дюньяны мазасы таймакъ – потерять интерес к жизни.

Дюньяны малына бермес эдим – ни за какие деньги.

Дюньяны малындан артыкъ – превыше всего.

Дюньяны сюрюп бара – живёт в своём удовольствии.

Дюньяны ялгъанын сокъмакъ – наврать с три короба.

Дюньяны ярыгъын гёрмек – видеть жизнь (свет).

Дюр гъали! – да ну!

Е.

Ез мыйыкъ – рыжие усы.

Ел алсын сени – чтоб тебя ветер унёс (шутливое проклятие).

Ел баш – пустая голова; ветер в голове; подбитый ветром.

Ел де, гюн де тиймеген – тепличный цветок.

Ел къакъдырмакъ – проветрить, развеять (развеяться).

Елдей болуп бармакъ – мчаться как ветер.

Елкенгни гёргенде гёерсен – не видать как своих ушей.

Елкенгни гёрсет – показывать (показать, указывать, указать) кому на дверь.

Елкесине миндирмек – сажать (посадить) кого на шею.

Елкесине минмек – сесть кому на шею.

Енгил адам – вспыльчивый человек; загорается как спичка.

Енгил къол – лёгкая рука.

Енгил хасият – вспыльчивый человек.

Енгип болмай – ничего не может сделать с кем-л.

Енгип болмакъ – уметь приостановить, приручить, воспитать.

Енглерин чююрюп айланмакъ – работать засучив рукава.

Ер бермек – уступать место.

Ер булан бир болмакъ – сровняться с землёй.

Ер булан бир этмое – сровнять с землёй.

Ер гёрмек – считать кого-л. ниже своего достоинства.

Ер тапмай – не находит себе места.

Ер этмек – свести на нет.

Ер юзю – вся земля; вся вселенная.

Ер юзюнден ёкъ этмек – смести с лица земли.

Ер ютгъандай болмакъ – как сквозь землю провалиться.

Ер ютсун сени – чтоб тебя земля поглотила.

Ёрап айтмакъ – сказать наугад.

Ербашлы болгъур – чтоб ты сдох.

Ерге гиргендей болмакъ – готов сквозь землю провалиться.

Ерге урмакъ – унижить, оскорбить кого-л.

Ерге уруп сёйлемек – разговаривать унижительно, оскорбительно; ни во что но ставить.

Ерде ятмас – не забудется никогда.

Ерден бир къарыш – от горшка два вершка.

Ери гелгенде – всему своё место.

Ери тюгюл – не место (говорить).

Ерин табып сёйлемек – говорить к месту.

Ерин-ерлигин къоймай – перемыть косточки кому-л.

Ерин-юртун йылатмакъ – причинить большое горе.

Ерине олтуртмакъ – поставить кого-л. на место.

Ерни тубюнден тапмакъ – из-под земли до-
стать.

Ерни тубюнден чыгъагъандай (тавуш) – мо-
гильный голос; гробовой голос.

Ерсиз еринде сѳйлемек – говорить не к месту.

Етишип болмай – руки не доходят.

Етти къат ерни тубюнде – у чѳрта на кулич-
ках.

Етти юртну есиридей – сидит как казанская
сирота.

Етти юхугъа батмакъ – погрузиться в глубо-
кий сон.

Етти ят – седьмая вода на киселе.

Ё.

Ёгуьун айтмакъ – обливать грязью.

Ёкъ ерден – ни с того ни с сего; откуда ни
возьмись.

Ёкъ унну къалачы – маленький, худенький
человек.

Ёкъ этмек – уничтожить, стереть с лица зем-
ли.

Ёкъдан къолай, бардан шай – на безрыбье и
рак рыба; почти ничего.

Ёкълукъ герек тувдурар – проголодаешься –
хлеба достать догадаешься.

Ёл алмакъ – пробить себе дорогу.

Ёл ачмакъ – дать (открыть) кому-л. дорогу.

Ёл ачыкъ – скатертью дорога.

Ёл бермек – дать дорогу; дать возможность.

Ёл бойда къалмакъ – слоняться без дела;
много ездить.

Ёл гесмек – отрезать путь; закрыть дорогу.

Ёл къарамакъ – ждать кого-л.

Ёл къыркъмакъ – закрыть дорогу, путь.

Ёл салмакъ – проложить тропинку к кому-л.;

зачастить к кому-л.

Ёл ташламакъ – пройти стороной; отвер-
нуться от кого-л.

Ёлгъа йибермек – закрыть глаза; сделать вид,
что не замечаешь.

Ёлгъа салмакъ – собрать в путь кого-л.

Ёлгъа сыймай – ни в какие рамки не лезет.

Ёлгъа чыкъмакъ – собраться в путь.

Ёлдан тайдырмакъ – убирать (убрать) с до-
роги.

Ёлдан таймакъ (тайышмакъ) – сбиться с вер-
ного пути.

Ёлдан чыкъмакъ – сбиться с верного пути.

Ёлну-ёрукъну билмек – соблюдать правила
приличия; знать этику.

Ёлу тюз болмакъ – удачная, счастливая до-
рога.

Ёлун тутмакъ – пойти по стопам (по следам)
кого-л.

Ёнкю татакъ – маменькин сыночек.

Ёнкюлери тутмакъ – прийти в игривое на-
строение.

Ёнкюп сѳйлемек – кокетничать (при разгово-
ре).

Ёрав булан – наугад.

Ёргъалап гетмек – покатиться как колобок.

Ёрукъ этмек – уважить, посадить на почѳт-
ное место; оказать почѳт и уважение.

Ёрукълу адам – приветливый человек.

Ёрукъну-ёлну билмек – знать долг приличия.

Ж.

Жавапгъа тартмакъ – привлекать (привлечь)
к ответственности.

Жавапланды авзу – рот раскрылся (наконец-
то ответил (-а)).

- Жагъ адам – быстрый, шустрый человек.
- Жагъаннем болгъур! – убирайся к чертям!.
- Жагъаннем болсун! – черт с ним.
- Жагъаннемге тюш – скатертью дорога.
- Жагъаннемге тюшюп гетерсен бугъай – скатертью дорога.
- Жагъаннемни тубюнде – у чёрта на куличках.
- Жаза бермек – есть кого-л. поедом; наказать.
- Жан айырмас ювукълар – неразлучные, закадычные друзья.
- Жан базарда болмакъ – быть на смертном одре.
- Жан бермек – отдать богу душу.
- Жан гирмек – воскреснуть, стать жизнерадостным.
- Жан еринден ачымакъ – задеть за живое; наступить на любимую мозоль.
- Жан ерине оьтмек – задеть за живое.
- Жан салмакъ – воскресить кого-л., влить душу в кого-л.
- Жан талашып айланмакъ – хлопотать, суетиться, вертеться как белка в колесе.
- Жаны ачитмакъ – болеть душой за кого-л.
- Жаны гетип бара – ждать что-то ужасное, бояться кого-л.
- Жаны чыгъып бара (къоркъуп) – душа вон; страшно; нет мочи.
- Жаны чыкъмакъ – (напугать) душа в пятки ушла.
- Жанын алмакъ – (напугать) душа в пятки ушла.
- Жанын аявламакъ (сакъламакъ) – оберегать (беречь) себя.
- Жанын къурбан этмек – пожертвовать собой (ради кого-л.).
- Жанын увучуна алмакъ – ждать что-то ужасное, бояться кого-л.
- Жанын-къанын аямай – не жалея сил.
- Жанына къарышмакъ – стоять над душой.
- Жанына къарышып къалмакъ – стоять над душой.
- Жанына тувмакъ – приставать к кому-л.; пристал(-а) как банный лист.
- Жанына тувуп къалмакъ – стоять над душой.
- Жанына ярамакъ – войти в доверие; угодить кому-л.
- Жанынг гъасрет къалар бугъай – не дождёшься.
- Жанынг сав болсун! – дай бог тебе здоровья?.
- Жанынг чыкъгъыр! – чтоб ты сдох!.
- Жанынга не герек – чего (что) душе угодно.
- Жанынгны аларман! – убью!.
- Жанындан ачымакъ – почувствовать острую боль.
- Жарлы жагъаннемде – у чёрта на куличках.
- Женнет аглю болмакъ – быть в раю.
- Женнет къазанмакъ – быть достойным (достойной) рая.
- Женнетден чыкъмакъ – райский плод.
- Женнетте гетмек – идти в рай.
- Жибин йимик гёрюнесен (гёзюме) — пьяному море по колено.
- Жибин йимик къырылмакъ – мрут как мухи.
- Жибинленип гетмек – вспылить, взорваться, загораться как спичка.
- Жибиннн де оьлтюрмежек – и мухи не обидит.
- Жин къакъмакъ – парализовать; паралич

ударил кого-л.
 Жин тутмакъ – одержимый.
 Жин урмакъ – паралич разбил.
 Жинлери жыйылмакъ – зла не хватает.
 Жинлери тутмакъ – зла не хватает.
 Жинлерин чыгъармакъ – вывести кого-л. из себя.
 Жирли жагъаннемге тюшюп гет – провались ты совсем.
 Жыжыгъы бар – человек с изюминкой (искрой).
 Жыжыгъы ёкъ – человек без изюминки.
 Жыжыгъын чыгъармакъ – избить хорошенько, дать тумаков.
 Жыжыкъ къувурувгъа салмакъ – разогнать всех; разнести в пух и прах.
 Жый къолунгну – руки держи при себе.
 Жыкъы баш – пустая голова.
 Жынжыракъ болуп къалды – быстро вернуться, ходить, бегать.

3.

Загъмат тёмек – трудиться, внести свою лепту.
 Заман къурусун! – нашёл (нашла) время!
 Заман тапгъансан! – нашёл (нашла) время!
 Заманда бир – изредка, от случая к случаю.
 Заманлар гетип бара – годы идут.
 Замансыз заманда – не вовремя, некстати.
 Зар чекмек – мучиться, переносить нестерпимую боль, страдания.
 Зарланып гетмек (обмюрю) – мыкать век (жизнь).
 Зарланып къалмакъ – остаться в четырёх стенах.
 Зарланып турмакъ – остаться в четырёх сте-

нах.
 Зарпы бар – есть какая-то болезнь.
 Зурнай сокъмакъ – молоть пустое; молоть вздор.
 Зыпыртып къачмакъ (гетмек) – (струсить и убежать) еле ноги унёс.
 Зыр къара – черным-черно.
 Зыр ялангъач – совершенно голый; в чём мать родила.
 Зыр ялгъан – чистейшая ложь, явная ложь.
 Зыр-зур къомуз – бесструнная балалайка.
 Зырыллап турмакъ – жужжать под ухом.

И.

Ий болмакъ – льнуть к кому-л. (привыкнуть).
 Ий этмек – приласкать кого, приютить.
 Ийис билмек – (чувствовать) чувствовать запах.
 Ийисинден билмек – узнавать кого, что по запаху.
 Ийислеп юрюмек – ходить принюхиваться к чему-л.
 Ийлегендей болмакъ, увалмакъ (санлары) – тело разбитое, будто колотили.
 Ийленген экмек – постное тесто (хлеб из бездрожжевого теста).
 Икрам этмек – бить челом.
 Илинип къалмакъ – приставать (пристать) как банный лист.
 Илиякълы хасият (къылыкъ, адам) – обходительный человек.
 Иллагъи-биллагъи деп къалмакъ – стоять на своём.
 Илмеге бутагъы ёкъ – набитый (круглый) дурак.
 Илмеге саптагъы ёкъ – набитый (круглый)

дурак.

Имангъа гелмек – статья благоразумнее; понять свои ошибки.

Имангъа гелтирмек – перевоспитать кого-л., привести в божий вид.

Иманы ёкъ имансыз – невоспитанный, лживый, нечестный.

Иманы-дини ёкъ – невоспитанный, лживый, нечестный.

Иманынг битгир – проклятый; чтоб ты вышел из доверия.

Имканлыкъ яратмакъ – дать возможность кому-л.

Инамлыкъдан чыкъмакъ – выйти (вышел) из доверия.

Инанагъан гъал ёкъ – как можно верить (доверять).

Инанма гъалы къалмагъан – выйти (вышел) из доверия.

Инанмасдай иш тюгюл – как не поверить.

Инанып битмеймен – не верится.

Инбашлары къысылыш турмакъ – быть забитым.

Инбашлары язылмакъ – расправить плечи.

Инбашларын къысмакъ – быть в недоумении.

Инбашына миндирмек – посадить кого на шею (себе).

Ине булан ер къазмакъ – воду в решете носить.

Ине чанчгъандай (авруй) – всё болит, будто иголками колят.

Инеден къаяв излемек – придирааться к мелочам.

Иннемей къой – оставь в покое кого-л.

Иннемей туруп, уйь бузгъан – в тихом боло-

те черти водятся.

Инныр басмакъ – молотить.

Ириллеп къалмакъ – визжать; выть всё время.

Ит ашасын — и собака не съест.

Ит де, мишик де йимик – как собака с кошкой.

Ит итлигин этер – привычка.

Ит оьлген ер – медвежий угол; куда Макар телят не гонял.

Ит тийген ашдай – уже не то; отвращение питать; неприязнь к кому-л.

Италагъыз этмек – разорвать, испортить.

Итге урма таягъы ёкъ – ни кола ни двора.

Итден алып, итге салмакъ – тянуть долго, перепоручать друг другу.

Итден сюек алгъандай – еле-еле достать (взять).

Итден тувгъан ит – сукин сын.

Итинге тёк (кёп) – хоть собакам бросай; хоть пруд пруди.

Ичи гюймек – переживать, всё нутро переворачивается.

Ичи-бавру гюймек – переживать, всё нутро переворачивается.

Ичи-бавру янмакъ – переживать, всё нутро переворачивается.

Ичи-бавру ярылмакъ – переживать, всё нутро переворачивается.

Ичинде жаны къалмады – душа вон! душа в пятки ушла.

Ичинден охумакъ – читать про себя.

Ичине от-ялын тюшмек – все внутри перевернулось.

Иш булан машгъул болмакъ – заняться делом.

Иш тутмакъ – вести дела; иметь деловые связи.

Ишге гиришмек – приступать к работе.

Ишге къарамакъ – разбирать дело.

Ишге юрек салмакъ – работать с душой.

Иши къолундан тюшмек – с рук всё валится.

Иши рас гелмек – дела на мази.

Иши четим тюшмек – дела идут плохо.

Иши юрюмек – дела идут в гору.

Иши-ярлыгъы ёкъ — больше, видно, делать нечего.

Ишин гёрмек – знать свое дело.

Ишинг тюз болсун – ни пуха ни пера!

Й.

Йыл боюнда – целый год.

Йыл сайын – с каждым годом.

Йылавлары къырыйна гелип турмакъ – слёзы подступают к глазам.

Йылагъандан пайда ёкъ – слезами горю не поможешь.

Йыламсырай туруп сёйлемек – сквозь слезы (говорить).

Йыланни ий этмек – отогревать (отогреть, согреть) змею за пазухой (на груди).

Йыласын бир янынг! – чтоб тебе было пусто!

Йылда бир – изредка, в год раз.

Йымышакъ тегенек – мягко стелет, да жестко спать.

Йымышап къалмакъ – растаять перед кем-л.

Йыртгъыч гёрмек – промелькнуть; увидеть мельком.

К.

Кавсар багъа – красная цена.

Какичин басмасын – к порогу (на порог) не

пускать кого-л.

Какичлерин сындырмакъ – ноги все поломать.

Кант къапчыкъ – жалобная книга (нытик).

Кантыллап турмакъ – вечно жаловаться.

Кап этмек – на авось (пригласить кого-л.).

Кёкте атылып, ерге сингмек – хоть тресни; хоть лопни; хоть сквозь землю провались.

Кёкте гётермек – превозносить до небес.

Кёкте учмакъ – взлететь к небесам.

Кёкте чыгъармакъ – превозносить до небес.

Кёкте чюймек – превозносить до небес.

Кёкден тюшгендей болуп аврумакъ – заболеть внезапно; как громом поражённый.

Кёкден тюшмек – с неба свалиться.

Кёкден эшек къычыргъанча – пока рак на горе не свистнет.

Кемийген зат ёкъ – только птичьего молока не достаёт.

Кёп гёрмек – считать кого-л. обузой, лишним ртом.

Кёп сувлар агъылды – много воды утекло.

Кепекте де санамай – и в грош не ставит кого-л.

Кепекте тиймей – гроша медного (ломаного) не стоит.

Кепи гелмек – слюнки текут.

Кепи ёкъ – не в духе.

Кепим ёкъ – настроения нет.

Кепим тайды – настроение упало.

Кепиме геле – нравится кто-то, что-то.

Кепин бузмай – и в ус на дует.

Кепин бузмай айлана – виду не показывает.

Кепин бузмакъ – обидеть, сделать больнее.

Кепине гёре – по настроению.

Кепине къарамакъ – смотря по настроению.

Кепине тиймек – задеть за живое.
Кёпню гёрген гёк бёрю – выдавший виды; стреляный воробей.
Керт этмек – сделать зарубку; поставить точку; стоять на своём.
Кёрюнден хурт чёплер – ничего путного на выйдет.
Кечел баш – плешивая голова.
Кечели кызмакь – хватить лишнего; белены объелся.
Кикимав гёз – лупоглазый.
Ким биле – на всякий случай.
Кимбилди этмек – концы в воду.
Кирлер гиймек – надевать траур.
Кирпигин де кьакьмай (ялган айта) – врёт и глазом не моргнёт.
Кирпик кьакьмай чыкьмакь (юхламай) – не сомкнув глаз.
Кисеге гирмек – лезть в карман; красть.
Кисеге гюч этмек (кёп акьча чыгьармакь) – бить по карману.
Кисеси бош – ветер в кармане гуляет.
Китирин чыгьармакь – сильно побить; живого места не оставить.
Кзулакь салмакь – ждать, надеяться, прислушаться.
Кюй болгьандокь – при первом удобном случае.
Кюй чалмакь – вертеть хвостом.
Кюйге кьарагьанда – по-видимому.
Кюлеп кьоймакь – в шутку превратить.
Кюлюн чачмакь – вырвать с корнем.
Кюрчю салмакь – заложить основу; укорениться.
Кюрчюсю ёкь ялган – сплошная ложь; беспочвенная ложь.

Кюрчюсюз зат – гиблое дело.
Кюрчюсюн кёкге айландырмакь – разгромить до основания.

Къ.

Къабагына кьара кьаргьа кьонма кьоймай (токьтавсуз адамлар юрюп тура) – нет передышки, беспрестанно идут люди.
Къабандай болмакь – раздобреть (сильно растолстеть).
Къагылып кьалмакь – стоять как вкопанный.
Къайдагьы саякь-суякь – всякий сброд.
Къазангьанына гёре – по заслугам.
Къазандан чолпу чакьы да чыкьмай – днюет и ночует.
Къазанчлы иш – доходное место (дело).
Къайгьы басмакь – убит(-а) горем.
Къайгьы да ёкь – и горя мало ему (ей).
Къайгьы салмакь – причинять (причинить) горе кому-л.
Къайгьы янчгьан – горе убило его (её).
Къайда аш - онда баш – на готовенькое.
Къайда баргьанын билмедим – мимо рта прошло (о еде).
Къайда гёрдюм кьара эшек – знать не знаю.
Къайда кьарасанг – сплошь и рядом.
Къайдан да чыгьып кьалды – и откуда только взялся.
Къайдан чыкьтынг, къайдан гелдинг! – сколько лет, сколько зим.
Къайсы якьгьа бийийим – что прикажешь делать.
Къакь деп кьалмакь – остаться в четырех стенах.
Къалмасын алай – не обращать внимания на

кого-л.

Кѳалмасын башы(нг) – да что ты говоришь!
Да не может быть!.

Кѳан ичивчю – кровопийца.

Кѳан кѳачмакъ – побледнеть как полотно,
как стена.

Кѳан кѳусмакъ – кровью харкать.

Кѳан кѳуюлгѳур! – будь ты проклят!.

Кѳан тѳкмек – кровь проливать.

Кѳан терге батмакъ – стараться, работать изо
всех сил.

Кѳан ютгѳур! – будь проклят ты!.

Кѳанатларын гесмек – подрезать крылья
кому-л.

Кѳанатыны тюбюнде – под крылышком.

Кѳаны кѳаралмакъ – прийти в ярость.

Кѳаны ташымакъ – кровь бросает (бросила,
ударила) в голову; прийти в ярость.

Кѳанын бузмакъ – портить кровь.

Кѳанын ичмек – кровь пить; высосать все
соки.

Кѳанын кѳусуп ишлемек – работать в поте
лица.

Кѳанын сормакъ – сосать, пить кровь чъю-л.

Кѳанына батмакъ – тонуть в луже крови.

Кѳанына кѳаралмакъ – прийти в бешенство;
озлобиться.

Кѳанына кѳаралтмакъ – избить до полу-
смерти; живого места не оставить.

Кѳанына юзмек – тонуть в луже крови.

Кѳанып кѳалмакъ – злорадствовать.

Кѳап сыртынгдан ярылгѳын – ох, и врешь
же.

Кѳап-кѳара болуп кѳаралгѳыр – чтоб ты
стал черным как бес; чтоб тебя поколотили.

Кѳапас ашамакъ – получить пощечину, ту-

маки.

Кѳапгѳунгѳа тѳшмек – попасть в западню.

Кѳапул болмакъ – клевать носом; идти ко
сну.

Кѳара гюн – черный день; тяжелый день.

Кѳара ер – могила.

Кѳара кѳанын кѳусмакъ – выбиться из сил.

Кѳара кѳоркѳувлар бермек – угрожать; дер-
жать под страхом.

Кѳара сувукъ – сухой мороз.

Кѳара тегенек – яблоко раздора.

Кѳара чавке – яблоку негде упасть.

Кѳара чилле – трескучий мороз.

Кѳара юрек – черное сердце; черная душа.

Кѳаралар гиймек – надевать (носить) траур.

Кѳаралгѳай эдинг сен! – ах ты чертѳенок!.

Кѳараны акѳдан айырып болмакъ – разли-
чать черное от белого.

Кѳарасанг гюн гѳрюне – кожа да кости; одна
тень осталась.

Кѳаргѳа баласы ап-агѳым – каждый кулик
свое болото хвалит.

Кѳаргѳай туруп, кѳарнын гѳптюрмек – про-
клинять.

Кѳарны айланмакъ – нутро горит от скорби.

Кѳарнынг жувулсун – чтоб в животе у тебя
было пусто.

Кѳарт бѳрю – старый волк; стрелянный во-
робей.

Кѳаршылыкъ этмек – оказывать (оказывать) со-
противление.

Кѳарышып кѳаннала болуп кѳалмакъ – при-
ставать (пристать) как банный лист.

Кѳасткѳылмакъ – стараться изо всех сил;
лезть из шкуры.

Кѳаталан тийген танадай – как на иголках.

- Къаталан тийгендей – как на иголках.
- Къатдырып айтмакъ – сказать веское слово.
- Къатын алмакъ – жениться.
- Къатын салмакъ – развестись (разводиться) с женой.
- Къатып къалмакъ – стоять как вкопанный.
- Къаш саламан деп, гѣз чыгъармакъ – оказать медвежью услугу.
- Къашкъарала тура – сумерки наступают.
- Къашларын тюймек – насупить, нахмурить брови; показать свое расположение.
- Къашларын язмакъ – распрямить брови.
- Къоду бермек – заплатить штраф (устар.).
- Къоду салмакъ – наложить штраф.
- Къойнун ачмакъ – открыть грудь; раскрыть объятия; приласкать кого-л.
- Къол бермек – протянуть руку кому-л.
- Къол салмакъ – подписаться (подписывать).
- Къол силлеп къоймакъ – махнуть рукой.
- Къол узатмакъ – оказать помощь.
- Къол чаймакъ – умыть руки.
- Къол ялгъамакъ – помочь.
- Къолгъа алмакъ – взять в руки; прибрать к рукам.
- Къолда ойнатмакъ – игрушка в чьих-то руках.
- Къолдан иш гелмей – всё валиться из рук.
- Къолдан чыгъармакъ – упустить из рук.
- Къолдан-къолгъа чыкъмакъ (гетмек) – из рук в руки; пойти по рукам.
- Къоллары(м) къычыта – руки чешутся.
- Къолу авур – тяжелая рука.
- Къолу таза тюгюл – на руку нечист.
- Къолу чечилмек – развязывать (развязать) руки.
- Къолу(м) бармай – рука не поднимается; рука дрогнула.
- Къолун силлеп къоймакъ – махнуть рукой.
- Къолуна гелмек – плыть в руки; само счастье плывет в руки.
- Къолуна тюшмек – попадать (попасть) кому-л. В лапы.
- Къолундан гелегенин этмек – оказывать сильную помощь, услугу.
- Къолуну аясында йимик (ачыкъ, гѣрюнюп турагъан яшав) – у всех на виду; как на ладони.
- Къопдуруп йибермек – раздувать (раздуть) дело.
- Къоркъангъа къош-къош – у страха глаза велики.
- Къоркъув бермек – угрожать кому-л.
- Къоркъув гирмек юрекге – страх вселился.
- Къоркъув салмакъ – вселить страх.
- Къоркъувну гючю булан – под страхом смерти.
- Къоркъувум геле – даже страшно становится.
- Къоша турса къош болур – с миру по нитке - голому рубаха.
- Къоян юрек – заячья душа; трус.
- Къувун салмакъ – поднять тревогу; звонить (трубить) во все колокола.
- Къувуну кѣп – много шума из ничего.
- Къувутдай болмакъ – разбить вдребезги.
- Къуйругъун гесмек – укоротить хвост.
- Къуймур сукара – ах ты, кокетка!.
- Къуйрукъ чалмакъ (булгъамакъ) – вертеть

хвостом.

Кѳулагъы турмакъ – ждать, надеяться.

Кѳулагъым сенде – все думы о тебе.

Кѳулагъын толтурмакъ – прожужжать все уши.

Кѳулагъын чайнамакъ – прожужжать все уши.

Кѳулагъын яйып тынгламакъ – слушать внимательно.

Кѳулагъына (да) гирмей – в одно ухо влетает, в другое вылетает.

Кѳулагъына чалырмакъ – показалось, слышалось.

Кѳулагъыны кѳырыйы булан эшитмек – слышать краем уха.

Кѳулагъыны учундан – краем (краешком) уха (слышать, услышать).

Кѳулагъыны хыртын чайнамакъ – прожужжать все уши.

Кѳулакъларын тургъузуп тынгламакъ – слушать, насторожив уши.

Кѳулакъ асмакъ – прислушаться (к голосу).

Кѳулакъгъа сакъ – хорошо слышит.

Кѳулакълары тутулмакъ – оглохнуть.

Кѳулакъларын бурмакъ – тянуть (драть) за уши.

Кѳулакъларын печ тутгъандай этмек – прожужжать все уши.

Кѳуран гъакъчун! – клянусь Кораном!

Кѳурсакъсыз болмакъ (кюлеп) – умирать со смеху.

Кѳуру кълалмакъ – остаться ни с чем; остаться с носом.

Кѳуру кѳувун – ложная тревога.

Кѳурулуп кълалмакъ – как заводной; быть готовым(-ой) выполнить любое поручение.

Кѳурулуп тура – всегда нарядна, разодета.

Кѳуруп кѳоймакъ – завести; взвинтить что-л.

Кѳутургъан ит де сюрюне (бары палтар яйылгъан) – чѳрт ногу ломает.

Кѳыз кѳачырмакъ – похитить девушку.

Кѳызардаш этмек – названная сестра.

Кѳызгъын вакъти – горячая пора.

Кѳыздырма беззек тутсун – проклятие.

Кѳыйын гелди – постигло несчастье.

Кѳыйын тѳкмек – вложить труд.

Кѳыкъ деп эришип турмакъ – стоять на своем.

Кѳылдан-кѳыл кълалмакъ – быть на волоске от чего-л.

Кѳылына тиймек – задеть за живое кого-л.; погладить против шерсти.

Кѳыр тартмакъ – на лицу тянет.

Кѳыргъый чюймек – зубы на полку (класть, положить).

Кѳырыйын англатьп кѳоймакъ – только намекнуть.

Кѳырыйына гелмек – ходить вокруг да около.

Кѳысыр экмек – постный хлеб.

Кѳычытып тура (санлары) – палка плачет по ком-л.

Кѳыямат гюн – ад крошечный.

Л.

Лабарын салып олтурмакъ – сидеть у разбитого корыта.

Лабарын яймакъ – сидеть развязно.

Лабизидей болмакъ – промокнуть до мозга костей.

Лагъ бол! – убирайся вон!

Лагъ этмек – убрать с глаз.

Лам болуп къалмакъ – замерло; мертвая тишина.

Лап шолай – только так!

Леззет алмакъ – получить удовольствие.

Леззети таймакъ – уже не то.

Лыкъы-лыкъы болмакъ – переполниться.

М.

Магъа авара тюгюл – меня не касается; мое дело сторона.

Магъа деп турмакъ – все себе тянет.

Магъа не авара? – а мне какое дело?

Магърюм къалмакъ – остаться ни с чем.

Мадарлы болмакъ – жить зажиточно.

Мазасы таймакъ – уже не то; нет той прелести.

Мазасын алмакъ – испортить все дело.

Майлы ер – теплое местечко.

Майлы къолум башыма – пусть мне будет хорошо.

Манг болуп къалмакъ – растеряться; не знать, с чего начать.

Манг тувар – растяпа, рассеянный.

Мангалайына язылмакъ – на лбу написано.

Масхара булан йибермек – отделаться шутками.

Масхара тюгюл – это не шутка.

Масхара-оюнму – шутка сказать (нешуточное дело).

Масхарагъа айландырмакъ – превращать (обращать) в шутку.

Масхараны билмек – шутки понимать.

Масхарачы адам – большой шутник.

Мезгил бермей – не давать ни отдыху ни сроку.

Мен билеген зат ёкъ – моё дело маленькое.

Мен деп турмакъ – якать; выпячивать себя.

Мен не билейим? – почём я знаю.

Мени гёрмегенни гёзлери чыкъсын – деп юрюмек – показывать себя; выставлять себя.

Мийи айланмакъ – мозги не на месте.

Миллет аздыргъан – выродок; в семье не без урода.

Молла озюне ёл табар – найдёт что сказать.

Мурады-ою шо – все мечты и надежды его (её).

Мурадына етмек – достигнуть цели.

Мыйыгъын балта гесмей – ему всё ни по чёму.

Мыйыгъындан кюлемек – усмехаться.

Мых йимик – как штык; дела здорово идут.

Мычыгъыш кап – приглашать на авось; наше дело приглашать, ваше дело отказать.

Мююз битмежек — уже всё; больше нечего ждать.

(Арты бар)

УМСАЛИМАТ БУТАЕВА,

Къарабудагъгент районну билим берив управлениесини
ана тил ва адабият дарлагъа къарайгъан касбучусу.

ЙЫРЧЫ КЪАЗАКЪНЫ АСАРЛАРЫНЫ ТАРБИЯЛАВ МЕРДЕШЛЕРИ

Дагъыстанны ва савлай Темиркъазыкъ Кавказны халкъларыны адабиятыны айтылгъан устасы Йырчы Къазакъ къумукъ адабият тилни къюрчюсюн салгъан. Йырчы Къазакъ яшагъан объмюрюнде четим яшавну башдан гечирген. Халкъны якълавчусу болуп, ону милли эркинлигин якълап, ханларбийлер булан тогъа тартмагъа да тартынмай, шо себепли ерсиз гъызарлавлагъа да, айыплавлагъа да тарып, сюрюнлени де гёрген, тенги ёкъ шаирибиз. Ону оър даражадагъы пагъмусуну бир заманда да сёнмейген шавлалы ярыгъы нюр сепгендей айрыча айбат да, гъайран да болуп таъсир эте.

Къазакъ десе, къар япгъан къыр гёремен,

Асруланы теренлигин бойлайгъан.

Къарда якъгъан от йимик йыр гёремен,

Асруланы теренлигин байлайгъан.

(А.Гъажиев)

«Йырчы Къазакъ бизин халкъны экинчи миг йылдагъы инг гёрмекли адамы экенге заманлар гетген сайын биз мекенли тюшюнме башлайбыз», – деген Салав Алиевни сёзлери-

ни гертилигине шаирни йырларын охугъан сайын биз де шагъатлыкъ этебиз.

Йылатып да, йырлатып да болагъан

Йыллар бою чечилмеген сыр къалгъан.

Йырчы Къазакъны яшаву ва яратывчулугъу, къысматы гъали де бизге артына ерли ачыкъ тюгюл буса да, шаирни гъар йыры, гъар сатыры яшагъан девюрюн гюзгюде йимик гёрсете, бугюнгу наслугъа да эс тапдыра, насигъат эте.

Шаирни яшавун ва яратывчулугъун теренден уйренип, гъалиги яшав булан тенглешдирип, охувчулар булан тарбиялав масъаланы устьюнде ишлеме муаллимлени туврадан борчу гысаплайман. Къазакъны, Дагъыстанда бугюнге ерли де сёгюле гелген осаллыкъ, намартлыкъ, тюзсюзлюклер талчыкъдырып, ери гелгенде айтылгъан сёзлери гъалиги замандагъы яшавда да гючюн тас этмеген. Шаирни йырларыны гючю гюнден гюнге артагъандай, олар – яшав дарс, миллетге уылгю. Йырчы Къазакъ къумукъ халкъны намусу да дюр, ягъы да. «Йырчы Къазакъны йырларында гёрюнуп турагъанда йимик,

Къзакъ янгыз йырчылыкъ поэзияны дазуларында токътап къалмай, ол мердешлерден озуп, генг ва терен маъналы гуманист хасиятлы, жанр ягъындан обтесиз тюрленген асарлары булан оз девюрюню итти ва четим масъалаларына къол узата», – деп язгъан белгили адабият ахтарывчу Салав Алиев.

Къзакъны насигъат йырлары гъар сёзю бир айгъывдай:

*Сабур – женнетни ачгъычы,
Тезлик – шайтан батгъычы.*

*Къатынланы яхшысы
Сыйлы болур алтындан.*

Гъакъыллы эсин ютмас.

*Айтып къайтажакъ затгъа
Гъакъылы бар ант этмес.*

Ону тенглилерине береген насигъатлары, маслагъатлары бугюн бизге этегендей:

*Ювугъум деп ятгъа сёзюнг англамма,
Халбат сёзге къатынынгни тынгламма.
Ятланы яндавургъа тарта алып,
Тишгъариден къурдашынгни мунгайтма.*

Къзакъны яратывчулугъунда «атолу» оър даражада гёре, макътавлу ишлер умут эте. Яшавда ол ёлугъагъан четимликлер ичинбушдуруп, игит ишлерин макътап йырлагъан.

*Атолуны ярлыдыр деп хорлама,
Янгыз гёрюп ташилама.*

Бир айланса мал табар,

Мал тангъанда шол эс табар.

Къурдашы учун жан берир. («Атолуны ярлыдыр деп хорлама»)

Йырчы Къзакъны йыр хазнасында гёрмекли ерни тутагъан «Эренлер деген булан эр болмас» деген йыры бугюнде де озюню терен маънасын тас этмеген ва менмен деген эрлеге эсден тайдырма ярамайгъан хат.

*Эренлер деген булан эр болмас,
Оъктемлик булан эрлер тёр алмас.
Эренлени уьч башгъадыр табуну,
Аргъумакъгъа тенг этмегиз ябуну.*

Гъар сатыры, гъар сёзю девюрлер бою сыналгъан, инсанлагъа ойлашма, тенглешидирме унутулмас ойлар:

*Бу энниги заманда
Яхшылар булан къатыш яман да,
Яманлардан башынг тайдырып,
Яхшылар булан юрю гъаман да.
Яхшыланы гъар бир иши артыкъдыр,
Яманланы тюз багъасы къартыкъдыр.*

Ойлашып къарсакъ, алышынгъан зат бармы? Ёкъ! Шо саялы да Йырчы Къзакъны сёзлерин охуп, англатып, бизден сонггъу наслулагъа да етишдирме борчлубуз. Къзакъ озю йимик озден уланлагъа:

*Кѳамалышгъан гюнлерде, кѳазагъым,
Досунг кѳоюп сав гелме.
Кѳаргъанакълар бою кѳаргъа уя,
Кѳаргъа юдап сынса да,
Кѳакълыгъып кѳазаргъыдай иелме,
Чирикли чынарлагъа сюелме,
Чилледей чырмавукъгъа чирийген
Чинарлагъа ошама, –*

Дей туруп, тарлыкъгъан, таймай таяв болгъан сонг, гѳнгюнг алгъан адамлар булан ювукъ бол, сен де оланы гѳнгюн ал, – деп насигъат бере.

Осаллыкъны сѳгюп, игитликни макътагъан шаир – чабывуллар чапгъан гюн «жанлы игитден ат да озмас, игитлер савутуна шайланыр, осаллар буса ол гюнде, кѳош артына айланыр», – дей «Кѳонакъ уйде уллу сѳйлер осаллар» деген йырында.

*Кѳурдашына чечген сырын ачса,
Аманатын дѳрт янына чачса – осал эр деп гъисаплай.
Тону майлы болгъан булан тѳр болмас,
Очарлагъа ол къызбайлар жыйылып,
Оълчевсюз сѳз береген булан эр болмас.*

Бу сатырланы терен маънасы бырынгъы заманлардан гъалиге ерли сѳйлейген сѳзю де, этеген иши де, кютеген намусу да тенг гелеген уланлар макъталып гелгенни гѳрсетиле. «Бавланы балкъып чыкъгъан бюрю эдим»

деген Будаичыны къызыны атындан айтылгъан поэмасыны да гъалиги яш къызланы тарбиялавда уллу таъсири бар. Яш къызланы о замангъы гъалын суратлай туруп, бугюнде де къызлар эси булан турмаса, шолай гъалгъа тюшме болагъанны англатма тюше. Шавхал бийлени орнун янгы бийлер, кѳутургъан еликгенлер елеген, эгер эсин жыйып юрюмесе, шолай къыйынлы гъалгъа тюшме болалар. Эркин юрекли, туюзлюкню, тенгизликни гѳрюп ярамайгъан шаир «дюньялар башгъа болгъанны сюе». Ата юртун, тургъан ерин, халкъын кѳп сюеген Къзаакъ, «кѳарт атайы деврен тартгъан тѳрюнден» айырып, Сибирлеге йиберилгенде: «Ясап къакъгъан къазыкъ буса да, бир тюшген сонг чыкъма къыйын теренден», – деп талчыгъа. «Юз дынкъы бар ханланы», къайырлангъан шавхал-бийни гючюнден азаплар чегип, ув да ичип, гюн туманлы, ай шавласыз якълардан къайтармакъны ялбарып Аллагъдан тилей. «Девюр-девюр питне девюр» буса да, озденлери къара кѳулгъа ошап, озенгилер басгъан аякъ бошаса да, гавурланы кѳолунда олюп къалырындан кѳоркъа.

Асил озден эр осаллыкъгъа чыдамас, батыр эр булан кѳурдаш болма, иш гѳрме, тенгсизинетизден чѳгюп: «Сен савлукъ», – деп айтмайлы, озюн оър тутуп бажарма герек деп уйрете «Дюньялар чюй-чююнден бошаса да, терс-терсине айланса да, яшамагъа къыйын заман болса да», эр уланлар эркек кюйде

къалма герек, «къызбайлагъа тѣшек салмай
тѣрюнде».

Бу ялгъанчы, гене намарт дюнъяны

Яшагъангъа генги де бар, тары да.

Иш тизивде жан гѣз болгъан дос-ювукъ,

Иш бузукъда артын берир бары да.

Неге тюгюл:

Заман бизге гъали шулай айлангъан,

Гъар бир гъисап барып малгъа байлангъан.

Гъар бир игит мал къазанса дюнъяда,

Ол болажакъ яшы улан деп сайлангъан.

Инсан акъчагъа сатылып, увакъ, жанаварлы,
азман къылыкълы болгъанына оьзденликни
оьзеги болуп яшагъан шаир, биз де бугюн шо
гъаллагъа тарыйгъанны билгендей,

Эсибизни къоймай бизин ютмагъа,

Эс тапдыра энни эси ѳкълагъа.

Къазакъ бугюн къалкъан болуп токътагъан

Къумугъума атылагъан окълагъа.

Йырчы Къазакъны кемимейген, азмайгъан,
оьзге шаирлер етип болмасдай уллу чебер-

лик белгиси булангъы йыр варислиги бизин
учун бугюнлерде де шавла бере ва гележек
наслулагъа да ниъматлы шавласын яяжакъ.
Ону чеберлигини гъайран дюнъясына гирме-
ген бир шаир де ѳкъ. Шаир – яш язывчулагъа
ѳл гѣрсетеген маякъ.

гкъ, мен Къазакъ тюгюлмен,

Мен Къазакъны жынсыман.

Къазакъ – къумукъну къаны,

Мен ону тамчысыман.

А.Гъажиев

Йырчы Къазакъ – девюр чыракъ,

Деврен булакъ.

Йылдан-йылгъа йыры ювукъ, оьзю йыракъ,

Теренине сайлыкъ эте сѣз макътав.

Къабуру ѳкъ, сыны бизге – Асхар тав.

Аткъай

Шаирлик пагъмусу оьр даражагъа етишген
уллу шаирибиз ва йыравубуз Йырчы Къа-
закъны атын ва варисликге къалгъан хатын
бизден сонгъу наслугъа да етишдирме къаст
ѳтме герекбиз.

Йырчы Къазакъны яшавундан бир нече белгисиз агъвалатлар

Белгили болгъаны йимик, Йырчы Къазакъ сюрдюнден къайтгъанда, ата юрту Меселлимавулгъа гелмей, Солакъ озенден аридеги Хасавюрт округну Яхсай юртунда ерлеше. Къазакъны онда ерлешмеклигине де гъакимлени къарары себепли бола. Сайки, шаир оз элине гелсе, халкъны, дос-ювугъун, танышбилишин башгетеривге чакъырар. Къазакъны сюрдюнге йибермеклиги де гъакимпавланы янындан намарт хыяллы болгъан.

Къазакъ озюню шиърусунда: «...Иш Аллагъдан, себеп болду къараваш», – дей. Бу ерде шаир, озокъда, англагъан озюню «айыбын». Нечик алай да, шаир туснакъ болжалын битдирип, ватанына къайта. Юртлуланы айтывуна гере, ата юртундан алгъан къатыны да, ондан тувгъан атасыны атын къойгъан уланы да Къазакъ Сибирден гелгинче гечинген болгъанлар. «Шаир сюрдюленгинче уйленген болгъанмы?» – дагъы деген суалгъа Къазакъны озмюр чагъы да, «Уч йыллагъа мен олжасыз ятайым» деген шиърусу да шагъатлыкъ эте.

«Батырыма, жан Акъайым – гиевге,
Аманатдыр олжам булан Атайым.
Бу гавурну Сибирь деген еринде

Уч йыллагъа мен олжасыз ятайым,
Уч йылдан сонг къайтсам – къайтып гелирмен,
Гелмесем, тап алашасын сатайым!»
– дей Къазакъ.

Къысгъача айтгъанда, Къазакъ Сибирден къайтгъанда, ата юртсуз да, агълюсюз де къала.

Озлюп къалмагъандан сонг, нечик де яшавлукъ этмек муратда шаир, бир-бир айтывлагъа гере, Яхсайда ижарагъа ерлер алып сюрюп, чачгъанын оруп, жыйып, жыйгъанын сатып дегенлей, яшавлукъгъа амал этип юрюген. Яшав сынаву да артгъан, ер-есилеге озчлюгю де озрчюген Къазакъ мунда да бай тайпа булан къыйышмагъан.

Бир-бир айтывлагъа гере, Дарай мачий Асев деген ер еси булан ижара гъакъны устьюнде эришивлю болуп, Къазакъ Ботаюртгъа гечме борчлу бола. Тек мунда ол баш вакътилерде, озю йимик бир пакъырлагъа сыйынып, бир йыл гелимли, башгъа йыл гелимсиз болагъан сабанчылыкъны къоюп, ер-турман этип, шону сатып юрюген.

Буса да шаирни ата юртгъа бакъгъан сагъынч гислери рагъат болма къоймай болгъан.

Ахырда Къзакъ яшыртгъынлап Меселлимавулгъа гелип гетме токъташа. (Бу болгъан ишни Меселлимавуллу Шихамиров Басир (1908-1977) Байбашев Байбашгъа (1932-1997) хабарлап, о да уьягълум Аселдеров Айнутдинге айтгъан болгъан. Шихамиров Басир Айнутдинни улланасы Татувумну (1911-1987) эркъардашы бола эди. Татувум да савунда бу ишни Айнутдинге айтгъан болгъан)

Нечик алай да, Къзакъ гечелетип, яшыртгъынлап дегенлей, Меселлимавулгъа геле.

Меселлимавул деп айтмакъны тюз гёребиз Муслимавулдан эсе. Бу ерлер Тёбен Къзанышны ерлери болгъан. Къзанышдан чыкыгъанлар бу ерлерде махи къуруп яшама башлагъанлар. «Мени мюлкъюм», «Мени меселлим» деп де айтып юрюгенлер шо девюрлерде. Шондан Меселлимавул болгъан деп санала. Сёз ёругъуна айтсакъ, юртгъа 500 йыллар болма ярай. Къабурланы биринчи сынларына 450 йыллар бола деп гысаплана.

Оътюп барагъан бир Муслим деген тавлу, бу ерни анив гёрюп, булакъ да бар деп, къош этген деген къайдасы гери урула. Еси ёкъ топуракъ болмай. Ону учун оътюп барагъан кимесе бирев къош этип, сонг мина къуруп, тавдан юртлуларын да чакъырып, юрт болуп къалгъан дейген ой къыйышмай. Дагъысын айтмагъанда, янгыз эки де юртгъа (Тёбен Къзанышгъа ва Атланавулгъа) хас, башгъа юртларда къолланмайгъан вариантлары ёлугъа бир-бир сёзлени (уьтдюк – выигралаи,

ушугъан – замёрз). Атланавулдан эсе Тёбен Къзанышгъа Буглен ювукъ. Бугленлилер тавтюп диалектге гире. Бу гъал да гъалиги Атланавул Тёбен Къзанышны ерлери болгъан, ондан чыкыгъанлар да къзанышлылар болгъан деген далилни гертилей. Меселлимавул деген къайдасын тезде Ибрагъим Ханмав Бамматули де эсгере эди. Тёбен Къзанышны къартлары артда-артда да Меселлимавул деп айтып юрюй эдилер.

«Салам кагъызында» эсгерген меселлимавулланы да кёплери о замангъа яшавундан гетген болгъан. Атасындан къалгъан ожакълар да къаравсуз къалып, чёгюп, Къзакъ Али къурдашына къонакъ тюше. Хош-бешден сонг баягъы ашав-ичив, йыбав башлана. Халимбек ювугъу да етише. Увуч чакъы Меселлимавулда (о заман юртда 70-80 ожакъ болгъан деп эсгериле) Къзакъ гелгенни эртенге эшитмеген гиши къалмай. Къысгъа яй гечени гетгени де не болсун? Танг болгъандокъ, Меселлимавулну халкъы Алилеге геле башлай. Сорашывлардан сонг баягъы йыбавхарс юрюле. Шолайлыкъда биринден-бири къонакъ ала туруп, Къзакъ юртлуларын да гёрюп, таза ялкыгъаны да язылып, тюплетюз он гече, он гюн къала ата юртунда.

Бу хабар, узакъ къалмай, Капир Къумукъдагъы Шамсутдин шавхалгъа да етише. Белгили болгъаны йимик, Къзакъ сюрюнден гелгинче Абдулмуслим шавхал дюньядан гетип, шавхаллыкъ уланы Шамсутдин шавхал-

гъа тюшген болгъан. Шавхаллыкъ 1867-нчи йылда тайгъанны да гёзалгъа тутсакъ, бу иш 1863–1867-нчи йылланы биринде болгъан. Шамсутдин шавхал нёкерин Меселлимавулгъа йибере. Алилеге халкъ да жыйылып, йибав этип турагъанда, шавхалны нёкери салам да берип гелип, Къазакъгъа къалагъа етишмекни буюра. Къзаплангъан меселлимавуллулар шо ерде къаршылыкъ билдире. Тамаша болгъан, ачувундан гёзлерине къан савулгъан нёкер хынжалына къол сала. Меселлимавуллулар алгъа чыгып йиберип, хынжалларына къолларын да салып, къалмагъалгъа гъазирлигин ва шавхалдан да къоркъмажагъын англаталар. Али: «Биз Къазакъны шавхалгъа бир берип гёкюнгенбиз. Гъали берме туюл, гёрме де къоймайбыз!» – дей ташдырып. «Бу иш булай къалмас!» – деп, нёкер гелген Эки озен ёл булан Къапир Къумукъгъа гете. Болгъан ишге кепленген меселлимавуллулар нёкерни артындан сызгыра-къычыра къалалар.

Шондан сонг кёп де къалмай (гъакимпавланы бек де къарсалатмайым деп де болма рай), Къазакъ Ботаюртгъа гете. Гетгинче, ол ювукъларына озюню янгызлыгъындан кант эте. Озюне гёре бир пакъыр булан сама уйленип, аглю кзуруп болмайгъанын айта. Себебин де озюню адамлары, дос-къардашы ёкълугъундан гёре.

Арадан кёп де гетмей, Ботаюртгъа Халимбек де, Али де бара. Булар бир гылла ойлашып, ону Къазакъгъа да билдирип, иш гёрме башлайлар. О иш де булай болгъан. Бир гюн ахшам Ботаюртну халкъы очарлагъа жыйылагъанда, орам-орамдан, бав-бахчадан, гъаркимни абзарындан къачагъан Къазакъны гёрелер. Арты булан сувурулгъан хынжаллары да булан чабагъан эки эркек де бар. Тамаша болгъан ботаюртлулар хынжаллылагъа: «Гъей барагъанлар! Сиз кимлерсиз? Бу не ишдир? Не айыбы бар Къазакъны?» – деп сорайлар. О заман Али де, Халимбек де: «Гёремисиз шу ярахсызны? Къылыч къырмас чакъы тухумун да къоюп, мунда ят эллерде яшай», – дей.

Шондан сонг Къазакъ ушатагъан Жаминат деген къысыр къатын булан уйлене. Гертиден де, Къазакъ тухумсуз, тайпасыз болмагъангъа ошай деп, Жаминатны адамлары ону Къазакъгъа эрге берелер.

Шолайлыкъ булан Али де, Халимбек де, гылла кзуруп, Къазакъ кзурдашына уйленме кёмек этген болгъан.

Къазакъ Жаминат булан ожакъ да кзуруп, Устархан деп уланы да тувуп, «кимбилди» этилгинче Ботаюртда яшагъан. Устархандан Солтанхан тува, Солтанхандан Агъмат, Агъматдан Алимпаша, Алимпашадан Къазакъ, Къазакъдан да гиччи Агъмат да тувуп, Хасавюрт шагъарда оьмюр сюрюп туралар.

ОЪЗЮНГ ЯЛЛАМАГЪАН СОНГ...

Ана тилни сёзлюк хазнасы гъар кимде тюрлю даражада ёлугъа. Гъатта мен билеген бир тайпалар «неццен», «бирзатта» дейген гъалда оъмюрюн сюрюп юрьюлер. Ана тил булан байлавлу кёп юрекни талчыкъдырагъан масъалалар, тегиш ёлну ортасында чанчылгъан къынгыр багъаналар йимик гёрюне гёзге. Мактапда рус тилге хыйлы агъамият бериле: ФГОС, ВПР, къумукъ тил не надо, къумукъ тил зачем нам... «Не этейик дагъы?» – дей... « Не этейик ?» – деп гавурлар айтсын дей болгъан бирев.

« Бугюн къумукъ тил бар, школагъа бармайыыым!!!»- деп, ваааууу деп йылайгъан гиччипавлар болмасын учун иш гёрме герек.

Эки ёл бар: агълю ва охув ожакъ. Муаллим яшланы кепин гелтирип, адабиятны кёп иштагълы кюйде юрютме герек, дарсдан дарсгъа шо «отун» сёнме къоймай.

Уьйде – не этебиз уьйде?

Гъали айтайым биз не этегенни.

Дёрт авлетибизни экиси – оьр охув ожакъда студентлер, буланы къумукъ тили бек яхшы, йигирманчы юз йыллыкъда тувгъан яшлар экенге. Йигирма биринчи юз йыллыкъны башында тувгъан экиси – «орусча пошёл» тайпасы, айрокъда гиччиси. Телевизор, интернет – баш себепчилер.

Дарсларда беш алып гелелер, тилни къайдаларын билсе де, тапшурувланы уьстюнде ишлеме суймейлер, оьз башына жумлалар къурма тюшсе, яныма гелип олтуралар гезик булан. Бир керен ортанчы уланпав «адабиятны гёрюп ярамайман!» деп уьйден чыгъып, муниципальный олимпиадагъа гетген гиши – адабиятдан биринчи ерге ес болуп къайтгъан эди)))

Булар булан энни айлангъан сайын бир оюнлар юрютөмен, ярышлар: ким орусча сёзлени къолласа – касындан беш манатын магъа бере, штраф гысапда. Не затны буса да суратлап хабарлама герек таза къумукъча – мен тынглап, 35 манат деп (мисал учун) хабарны багъасын токъташдыраман. Арада заман гете – касда акъча бите бара, энни къайтармакъ учун гёнгюнден къумукъ шаирлени шиъруларын айтма герек, аз-аз уьйрене туруп, (къайтарышы бираз ломай бериле) бир айгъа созулма бола.

Телефонда къумукъ сёзлюк бар – сёзлюк списокну уьстге-тюпге юроте туруп, «дап» деп, бир сёзде токътайсан – шо сёз булан жумла къурма герек.

Гъайванланы, къушланы атларын къумукъча айтылагъан кююн излеп, табып, къужурлу жумлалар тизип, къурсакъ этеклер авуртгъанча кюлеп, хыйлы гезиклер де оьте. Гъали-гъалилерде « гаргадан» деп носорогъа айтылагъанны билдик))) « Бавубузну гаргаданлар таптап гетген» – деп жумла да къуруп)))

Кёп тюрлю оюнлар ойлашма бола, гъар гюн бажарылмай , жумада бир, айда бир болса да –уллу иш, яшлар булан бирче оьзюнг де бай боласан тил оьсдюрювде.

Муаллимлер де, ата-аналар да бир-биревге ташлап тургъан учун бу тармакъда уьстюнлюкlege ёл ачылмажакъ – бирлешип де, айры-айрыча да Ана тилни барлыгъын къатты кюйде сакъламакъ тувра борчдур бизге!

Оьзюнг ялламагъан сонг, къабуздурма от болмас деп ойлашаман.

Тематикалы планлар

Къумукъ адабият 10 кл. (1 с)

№	Гечилеген материал	СА Гь АТ	З А М А Н	Сёзлюк иш	Байлавлу сёйлевню обсдюрюв	Къу- рал- лар
1	1-нчи ярым йыл Дагъыстан халкъланы авуз поэзиясы (гёзден гечирив) Устное нар. тв-во народов Дагестана.	1				
2	Минкюллюню йыры. Песня Минкюллю	1		Тала, шинта, олжа, аманат Тасма биз, Ана- Терк, къозалакъ,	Йыргъа хас болагъан аламатланы табыв.	
3	Анжини гъакъындагъы йыр. Песня про Анжи.	1		Къаян, бакъы, Камари, дёнмек, диванбек, къазалакъ от, кюремет, элбузарлар. Бийдаякъ къуш, Алав, Авамчы, Сангар.	Йырдагъы дагъ. халкъланы элине бакъгъан сюювюн суратлав.	
4	Парту Патиманы йыры. Парту Патима.	1		Гюбе, къалкъан, тулпар ат, Мисру, обзенги. Чавуш, кар этмеген.	Парту Патиманы келпе- тин суратлав.	
5	Таш улан. Каменный мальчик.	1		Гъукму сюрген, къазаплы, тулукъ, ясакъ, гъакъылгъа мукъ.	Йырда тыш елев- чюлеге къаршы чыгъывну суратлав.	
6	Надир-шагъ булангъы дав. Война с Надир-шахом.	1		Хорасан, Шираз, Хамадан, Канда- рах- ерлени атлары, торлап, сёрюм болмакъ.	Йырда тавлуланы азатлыкъ учун ябушувун сурат- лав, астер бирли- гин, дослугъун гёрсетив.	

7	Хочбар.	1		Аргъумакъ, ханша, къош тубек, нёкер.	Йырда жамият къаршылыкъ ланы гёрсетив. Хочбарны келпетин яратыв.	
8	Къумухлу улан ва азайналы къыз. Парень из Кумуха и девушка из Азайни.	1		Билезик, тулпар, сынажа.		
9 10	Сочинение «Дагъыстан халкъланы авуз поэзиясында къоччакълыкъ». Р/р. Сочинение «Героизм в произведениях устного народн. тв-ва Дагестана».	2		Шартлар, персонажлар, умуми кюйде.		
11	17-18-нчи арулардагъы адабият (гёзден гечириив). Дагъыстан адабиятны оьсюв девюрлери ва яратывлыв тамурлары. Даг. литература 17-18 вв.	1				
12	19-нчу асруну биринчи ва экинчи яртысындагъы адабият. Литература первой и второй половины 19 века.	1				
13	Йырчы Къазакъ. Яшаву ва яратывчулугъу. «Кёклеге тик улуй гетген окъ йимик». «И стрелой, ушедшей ввысь, звеня» «Ябагъылы къара алаша минсем де». «Хотя я клячу оседдал».	1		Тарлан учгъан къуш эдим, олжа. Ябагъылы алаша, алыслар,		С У Р А Т Л А Р
14	«Уцуму уллу Хасайбек». «Князь Хасайбек» «Яхсайланы яйнап чыкыгъан булагъы». «Аксая бурный, пенистый поток».	2		Айын, зки биче беш къырал, сардар, Османлы топуракъ.	Тарихни ахтарыв, Хасайны аты къоюлгъан ерлени эсгерив.	

15	Кл. тышда охув. Й. Къзакъ. «Заман гелир». Вн. чт. И.Казак «Придѣт пора».	1				
16	Омарла Батырай. Яшаву ва яратывчулугъу. «Сююв гъакъда».	1		Исхарла, дерзи.	Батырайны асарларында чебер накъышла- ны табыв.	С У Р А Т
17	«Игит гъакъда йыр». Эпистоляр(кагъыз) жанр къумукъ адабиятда. «Песня о герое». Эпистолярный жанр в кумыкской литературе.	1		Гюбе, селпинсенг, къош тюбек.		
18	2-чи ярым йыл Етим Эмин. Яшаву ва яра- тивчулугъу. «Насипли». «Бизин яшав». «Дюнья». «Бу дюньяны гъакъылсыз- лыкъ къуршагъан». «Счастливая», «Наша жизнь», «Земля». «Неучами полна наша Земля».	1		Пана дюнья, галайы.	Етим Эминни философия лирикасыны гъакъында хабарлав.	С У Р А Т
19	«Гѣремисен, къыйналаман мен нечик?», «Оълумню алдында сѣз». «Видишь, как я страдаю?», «Слово перед смертью».	1				
20	Магъамат апенди Османов. Яшаву ва яратывчулугъу. «Эренлер деген булан эр болмас». «Мужчин не всех мужчи- ной назовѣшь»	1		Дамагълыкъдан, гюнчюлюк.	М.Османовну философско-ди- дактика асарлары гъакъда лакъырла- шыв.	С У Р А Т
21	«Гюлкъыз».	1		Гѣкчек, пушур- гъанмакъ, къамалмакъ, пердев, оъртен.		

22	20-нчы асруну башындагы адабият Абусупьян Акаев. Яшаву ва яратывчулугу. Жизнь и тв-во А.Акаева. «Къайсы якъдан ел уьфюрсе, шогъар гёре айланагъан бир табун ягъсыз намуссузланы тилинден». «От имени таких бессовестных, которые не имеют собственного мнения».	1		Машгъур шаир, маданият	А. Акаевни ана тилге, миллетге багъышлан-гъан, охувгъа багъышлан-гъан асарлары булан таныш болув..	С У Р А Т
23	«Къызларына кёп мал тилейгенлени тилинден». «От имени тех, кто просит много калыма за дочерей»	1		Мадат, маърипат, ингилис, франк		
24	Класдан тышда охув. А. Акаев «Дагъир-Зугъра» яда «Бозйигит». Вн.чт. «Тахир-Зухра» или «Бозйигит».	1				
25	Къагъаб-Росолу Магъмут. Яшаву ва яратывчулугу. «Марьям». Жизнь и тв-во Махмуда. «Марьям».	1		Хачпереслер, шамчыракълар ягъа, мубарак.	Магъмутну лирикасыны маъна ва чебер байлыгы.	С У Р А Т
26	Абдулгъюсейин Ибрагъимов. Яшаву ва яратывчулугу. «Аманхор» – тарихи роман. Жизнь и творчество А. Ибрагимова. «Аманхор» – исторический роман.	1		Алифан, сарай, дутар.	Тарихи романында европа адабиятланы да, гюнтувуш прозаны мердешлери де нечик къуршалгъан-ны гёрсетив.	
27	«Аманхор».	1		Зинданчы, амин болмакъ, ханы назири, алифан, идара.		
28	Сочинение. «Аманхорну келпети». «Образ Аманхора».	2				

29	Нугъай Батырмурзаев. Яшаву ва яратывчулугъу. «Кавказны ва гъам Россияны гъалы». Жизнь и твор-во Н. Батырмурзаева. «Положение Кавказа и всей России».	1		Маъдан, гъам, Аресей, чѳрешген деп, маълум этди, вакил, камил болмакъ, мужукъ.	Язывчуну жамият чалышыву гъакъда лакъырла-шыв обтгерив.	СУРАТ
30	«Насипсиз Жанбийке». «Несчастливая Жанбийке».	1		Магъаббат, фарз, гъуснута-важжугъу		
31	Сулейман Стальский. Яшаву ва яратывчулугъу. «Молла Рамазанны гъакъында сѳз», «Байлар- гъакимлер». Жизнь и тв-во С.Стальского. «Богачи-начальники», «Слово о мулле Рамазане». «Россиягъа», «Ватанны гъакъында ойлар». «России», «Думы о родине».	1		Векеляр - юртну аты. Уятсыз, мечде. Пикир, гъеч кес. Ашхана, мюкюр-мен	Шаирни шиъруларын-да ватанына, халкъына, элине багъышлан-гъан сюювню гѳрсетив.	СУРАТ
32	Гъамзат Цадаса. Яшаву ва яратывчулугъу. «Ашхананы гъакъында йыр», «Чуткъу» «Песня о трапезной», «Чутку».	1			Авар адабиятны обсюювюнде Цадасаны ери.	СУРАТ
33	Эфенди Капиев. Яшаву ва яратывчулугъу. «Шаир». Жизнь и тв-во Э. Капиева «Поэт».	1		Этюдлар, къаптал, муъжиза.		СУРАТ
34	Абуталиб Гафуров – шаир ва язывчу. «Мени яшавум», «Юрегимни досларыма аманат этемен». «Моя жизнь», «Сердце друзьям поручаю».	1				СУРАТ

Къумукъ адабият 10 кл. (2 с)

№	Гечилеген материал	СА Гь АТ	З А М А Н	Сёзлюк иш	Байлавлу сёйлевню обсдюрюв	Къу- рал- лар
1	1-нчи ярым йыл Дагъыстан халкъланы авуз поэзиясы (гёзден гечирив) Устное нар. тв-во народов Дагестана.	1				
2	Дагъыстан халкъланы авуз яратывчулугъуна Л. Толстой берген багъа. Оценка устного народного творчества даг. народов Л. Толстым.	1				
3	Минкюллюню йыры. Песня о Минкюллю.	1		Тала, шинта, олжа, аманат	Йыргъа хас болагъан аламати- ланы табыв.	
4	Минкюллюню йыры.	1		Тасма биз, Ана- Терк, къозалакъ,		
5	Анжини гъакъындагъы йыр. Песня про Анжи.	1		Къаян, бакъы, Камари, дёнмек, диванбек, къазалакъ от, кюремет, элбузарлар.	Йырдагъы дагъ. халкъланы элине бакъгъан сюювюн суратлав.	
6	Анжини гъакъындагъы йыр	1		Бийдаякъ къуш, Алав, Авамчы, Сангар.		
7	Парту Патиманы йыры. Парту Патима.	1		Гюбе, къалкъан, тулпар ат, Мисру, оьзенги.	Парту Патиманы келпетин сурат- лав.	
8	Парту Патиманы йыры.			Чавуш, кар этмеген		

9	Таш улан. Каменный мальчик	1			
10	Таш улан. Каменный мальчик.	1		Гъукму сюрген, къазаплы, тулукъ, ясакъ, гъакъылгъа мукъ.	Йырда тыш елевчюлеге къар- шы чыгъывну суратлав.
11	Кл. тышда охув. М. Акъташлы «Дербент -наме» яда У. Камал «Гюл ачылыр- яз болур». Вн.чт. У. Камал «Цветок раскроется – весна насту- пит».	1			
12	Надир-шагъ булангъы дав. Война с Надир-шахом.	1		Хорасан, Шираз, Хамадан, Кандарах - ерлени атлары.	Йырда тавлуланы азатлыкъ учун ябушувун сурат- лав, астер бирли- гин, дослугъун гёрсетив.
13	Надир-шагъ булангъы дав	1		Торлап, сёрюм болмакъ.	
14	Хочбар.	1		Аргъумакъ, ханша, къош тюбек, нёкер.	Йырда жамият къаршылыкъ ланы гёрсетив. Хочбарны келпетин яратыв.
15	Хочбар.	1		Билезик, тулпар, сынажа.	
16	Къумухлу улан ва азайна- лы къыз. Парень из Кумуха и девушка из Азайни.	1			
17	Кумухлу улан ва азайналы къыз.	1			
18 19	Сочинение «Дагъыстан халкъланы авуз поэзия- сында къоччакълыкъ». Р/р. Сочинение «Героизм в произведениях устного народн. тв-ва Дагестана».	2			
20	17-18-нчи арулардагъы адабият (гёзден гечири). Дагъыстан адабиятны оьсюв девюрлери. Даг. лит-ра 17-18 вв.	1			

21	17-18-нчи асрулардагы адабият (гёзден гечирив). Дагъыстан адабиятны яратылыв тамурлары. Даг. литература 17-18 вв.	1				
22	19-нчу асруну биринчи яртысындагы адабият. Литература первой половины 19 века.	1				
23	19-нчу асруну экинчи яртысындагы адабият. Литература второй половины 19 века.	1				
24	Йырчы Къзакъ. Яшаву ва яратывчулугъу. «Кёклеге тик улуй гетген окъ йимик» («И стрелой, ушедшей ввысь, звеня»). «Ябагъылы къара алаша минсем де» («Хотя я клячу оседдал»).	1		Тарлан учгъан къуш эдим, олжа. Ябагъылы алаша, алыслар,		С У Р А Т Л А Р
25	«Уцуму уллу Хасайбек». «Князь Хасайбек»	1		Айын, зки биче беш къырал, сардар, Османлы топуракъ.	Тарихни ахтарыв, Хасайны аты къоюлгъан ерлени эсгерив.	
26	«Яхсайланы яйнап чыкыгъан булагъы». «Аксая бурный, пенистый поток». Эпистоляр жанр.	1		Таркъханы, пыркъханы, уьнем, отавлар, ашналар.		
27	Кл. тышда охув. Й. Къзакъ. «Заман гелир». Вн. чт. И.Казак «Придёт пора».	1				
28	Омарла Батырай. Яшаву ва яратывчулугъу. «Сююв гъакъда». «О любви».	1		Исхарла, дерзи.		С У Р А Т
29	«Батырайны ахырынчы йыры». «Последняя песня Батырая».	1			Батырайны асарларында чебер накъышланы табыв.	

30	«Игит гъакъда йыр». Эпистоляр (кагъыз) жанр къумукъ адабиятда. «Песня о герое».	1		Гюбе, селпинсенг, къош тюбек.		
31	Етим Эмин. Яшаву ва яратывчулугъу. «Насипли», «Бизин яшав», «Дюнъя». «Счастливая», «Наша жизнь», «Земля».	1		Пана дюнъя, таллайы.	Етим Эминни философия лирикасыны гъакъында хабарлав.	СУРАТ
32	«Бу дюнъяны гъакъылсызлыкъ къуршагъан», «Кёмек тилейген тавуш», «Эгер дослар сораса». «Неучами полна наша Земля», «Просьба о помощи», «Если спросят друзья».	1		Гъукму сюре.		
33	«Гёремисен, къыйналаман мен нечик?», «Ольюмню алдында сёз». «Видишь, как я страдаю», «Слово перед смертью».	1		Тотуркъуш, зулму.		
34	Авуздан сочинение. «Е. Эминни йырларында философия ойлар». Устн. соч-е «Философские думы в стихах Е. Эмина».	1				
35	2-нчи ярым йыл Магъаммат апенди Османов. Яшаву ва яратывчулугъу. «Эренлер деген булан эр болмас». «Мужчин не всех мужчиной назовёшь»	1		Дамагълыкъдан, гюнчюлюк.	М.Османовну философско-дидактика асарлары гъакъда лакъырлашыв.	СУРАТ
36	«Гюлкъыз».			Гёкчек, пушургъанмакъ, къамалмакъ, пердев, оьртен.		
37	«Гюлкъыз»	1				
38	20-нчы асруну башындагъы адабият Абусупьян Акаев. Яшаву ва яратывчулугъу. Жизнь и тв-во А. Акаева.	1		Машгъур шаир, маданият.	А. Акаевни ана тилге, миллетге багъышлан-гъан, охувгъа багъышлан-гъан асарлары булан таныш болув.	СУРАТ

39	«Къайсы якъдан ел уьфюр-се шогъар гёре айланагъан бир табун ягъсыз намуссузланы тилинден». «От имени таких бессовестных, которые не имеют собственного мнения».	1				
40	«Къызларына кёп мал тилейгенлени тилинден». «От имени тех, кто просит много калыма за дочерей»	1		Мадат, маърипат, ингилис, франк		
41	Класдан тышда охув. А. Акаев «Дагъир-Зугъра» яда «Бозйигит». Вн.чт. «Тахир-Зухра» или «Бозйигит».	1				
42	Къагъаб-Росолу Магъмут. Яшаву ва яратывчулугъу. «Марьям». Жизнь и тв-во Махмуда. «Марьям».	1		Хачпереслер, шамчыракълар ягъа, мубарак.	Магъмутну лирикасыны маъна ва чебер байлыгъы.	С У Р А Т
43	«Ерлени байрамы» «Праздник земель».	1		Чыны савут, магъи, асав къунан тай.		
44	«Казармадан кагъыз». «Письмо из казармы»	1		Дувана этген, гъюрю къызлар, сюлчели тюбек.		
45	Абдулгъюсейин Ибрагъимов. Яшаву ва яратывчулугъу. «Аманхор» – тарихи роман. Жизнь и творчество А. Ибрагимова. «Аманхор» – исторический роман.	1		Алифан, сарай, дутар.	Тарихи романында европа адабиятланы да, гюнтувуш прозаны	
46	«Аманхор».			Зинданчы, амин болмакъ, ханы назири, алифан, идара.		
47	«Аманхор».	1		Макрюсю, идара, селдер.		
48 49	Сочинение. «Аманхорну келпети». «Образ Аманхора».	2				

50	Кл. тышда охув. А.Абу-Бакар «Чегери». Вн. чт. «Чегери».	1				
51	Нугъай Батырмурзаев. Яшаву ва яратывчулугъу. «Кавказны ва гъам Россияны гъалы». Жизнь и твор-во Н. Батырмурзаева. «Положение Кавказа и всей России».	1		Маъдан, гъам, Аресей, чѳрешген деп, маълум этди, вакил, камил бол- макъ, мужукъ.	Язывчуну жамият чалышыву гъакъ- да лакъырла-шив оятгерив.	С У Р А Т
52	«Насипсиз Жанбийке»	1				
53	«Насипсиз Жанбийке» «Насипсиз Жанбийке»	1		Магъаббат, фарз, гъуснутаважжугъу		
54	Авуздан Жанбийкени яшавуна багъа берив. Устное описание жизни Жанбийке, оценка её поступков.	1				
55	Сулейман Стальский. Яшаву ва яратывчулугъу. «Молла Рамазанны гъакъында сѳз».	1		Векеляр- юртну аты.		С У Р А Т
56	«Байлар-гъакимлер». Жизнь и тв-во С. Стальского. «Богачи-начальники». «Слово о мутле Рамазане».	1		Дилхор, кире, рушбат. Пикир, гъеч кес		
57	«Россиягъа», «Ватанны гъакъында ойлар». «России», «Думы о родине».	1		Мечде.	Шаирни шиъруларын-да ватанына, халкъына, элине багъышлан-гъан сюювню гѳрсетив.	
58	Гъамзат Цадаса. Яшаву ва яратывчулугъу. «Ашхананы гъакъында йыр», «Песня о трапезной».	1		Ашхана, мюкюр- мен	Авар ва дагъыстан адабиятны оъсювюнде Цадасаны ери	С У Р А Т
59	«Чуткъу» «Чутку».	1		Зух, шѳнге.		

60	«Советлеге кимлени сайламагъа гереkler». «Кого выбирать в советы».	1				
61	Эфенди Капиев. Яшаву ва яратывчулугъу. «Шаир». Жизнь и тв-во Э.Капиева «Поэт».	1		Этюдлар, къаптал, муъжиза.		С У Р А Т
62	«Шаир»	1				
63	Сочинение «Шаир» деген асарны баш игити». Сочинение «Главный герой произведения «Поэт».	1				
64	Абуталиб Гафуров-шаир ва язывчу. «Мени яшавум». «Моя жизнь».	1			А.Гафуровну асарларында тавлуланы кыйынлы яшавун суратлав.	С У Р А Т
65	«Юрегимни досларыма аманат этемен». «Моя жизнь». «Сердце друзьям поручаю».	1				
66	«Шогъар тамаша болмай-ман» «Тому не удивляюсь».	1				
67	Реферат «Мен сюеген язывчу (шаир)». «Мой любимый писатель (поэт)».	1				С У Р А Т
68	Такрарлав. Повторение.	1				

Йырчы Къазакъны асарларыны сѳзлюгю

(Бу ширьрулар Йырчы Къазакъны 1966-нчы йылда Дагучпедгиз чыгъаргъан китапчасындан алынган) (Ахыры. Башы гетген номерде)

«Къызмеди?». бет 36

Йыгъыла гелгенден сонг эки яш – мунда шавхалны къаравашын къачыргъан Къазакъ ва ону къурдашы Атабай огъар гечигиз деп тилеме гелгенлигини гъакъында айтыла. Алдынгы адатлагъа гѳре гюнагълылар, то-букъланып, тизден чѳгюп, гечмекни тилемеге борчлу болганлар.

Юк болуп – юкге ала туруп (братъ на поруки).

Бизин сагъа яманлагъан къызмеди? Къыз улангъа къулакъасмакъ парзмеди? – осал, къызбай уланны сѳзюне тынглама герекми, яраймы, борчму эди?

Къулакъасмакъ – мунда: тынгламакъ, инанмакъ демек.

Ит улусун шогъар – оьлсюн, тек огъар адам йыламасын, ит улусун демек.

Атолу – аты белгили, абурлу адам (знать, знатный, благородный человек).

Назмеди – мунда: гереклими, тийишлими, парзмы эди демек.

«Гетгенибиз гѳкшамарал гюз эди». бет 37

Гѳкшамарал гюз – эрте гюз, гюзню башы, кѳбюсю оьсюмлюклер саргъаймагъан гюзню гѳзел, маралдай арив заманы.

Къараваш къыз – рабыня, служанка.

Артлух тав – Дагъыстандагъы тав.

Чачан тав – Чечнядагъы тав.

Болжаллы мичарибиз битген сонг – бизге буюргъан чѳрегибиз битген сонг.

Тенгирини буйругъу – Аллагъны буйругъу.

Къар таймагъан яз эди – къар ирип битмеген эрте язбаш эди.

Къзапланмакъ – ачувланмакъ, оьжетлен-мек, еликмек.

Парз эди – мунда: герек, ярай эди деген маънада.

Мол, молуна – мунда: кѳп, бек гючлю демек.

Къодулайын – эшек баладай.

Къозалакъ – къоларба (тачка). (Эки дѳгер-чикли енгил арба – А-Къ. Абд-ов).

Ит гавурну – рус пачаны.

Къатыкъсыз къара сухар чайнатып – къошум ашсыз янгыз къара къатгъан хырт-хырт берип.

Къунанлайын къозалакъгъа екдирип – яш атдай арбалагъа екдирип.

Къунан – 2 йыллыкъ яш ат.

Азабын чекдирип – зарлап, къыйнап, къысаслап, акъубагъа тарытып.

Чинг гавурну – инг динсизни къолуна.

Боз топуракъ болжал тартгъан ерине – къара топуракъ оьзюне алма, гѳмме болар ерине.

Къарт атайны деврен къалгъан тѳрюне – кѳп-

ден ташланып, бош кьалгъан тёрюне.

Яврунлардан яна чыкыгъан тер булан – янып-бишип, янбашлардан, сыртдан тегюле-ген тер булан.

Кюр юрекли – шат, кьувнакъ, кьувзакъ юрекли.

Ишин кьойсун оьр булан – ишин юрютмесин оьрдегилеге инанып дей шаир.

Язатайым яшлыкъ этип, янгылып – жагьилликден, авамлыкъдан янгылыш этип.

Къайгы табар чер булан – мунда аврувлудерт табар демек.

Терк къазакъ – Терик бойдагы къазакълар. Налбагълары бек тузакъ – туснакъланы заманлыкыгъа сакълайгъан ерлери, бекликлери.

Тулпар – макъталгъан чалт, югюрюк ат.

Ягъасы явлу – ягъасы орус солдатдан, асгерден толгъан.

Солуна – мунда терс ёлуна, терс кюйде.

Жан оьтмеге кепюр излей ёлуна – демек: оьтесиз генг, дол оьзен демек.

Элчи – мунда: Азирейил деген маънада.

Салагъ – жума тюш намаз.

Чен – кьысमत, талигъ.

Указланы узакъ туююл буйругъу – мунда да шаирни, тюзлюк уьст болуп, оьзлени къайтарар деген умуту аян болуп тура. (Указны болжалы 3 йыл сюрюн болгъан).

Беренден – бютюнлей, туююкъарадан, болмагъандай.

Элчи – мунда жан алагъан Азирейил демек.

Гумалап (гумарлап) салгъан булан налбагыгъа – байлап, юмарлап, чырмап салгъан.

Дендюерми сал ягыгъа – солдатгъа, орусгъа.

Саллар йимик юреклеге от ягъа – салалар-

дай, оьзден юреклеге де от сала, оьрчюкдюре.

Албагъ – авам, амалсыз.

Герген гиши гез сала – талчыгып, кьызгыанып, гезьяш теге.

Яш сала – гезьяш теге.

Чыгъар жаны етишмесин салагыгъа – етишмесин жумагюнге, жума намазгъа.

Терени мол – оьтесиз бек терен.

Арт этип – арт берип, кьоюп, ташлап.

Аристан – туснакълы (арестант).

Хошлукъдан – кепликден, кьувзакълыкъдан ёнкюп.

Айман-айман гюл ай артар, гюн кемир – ай толур, уллулашар, гюнлер буса кемир, кьысгъарар.

Сагъыш – сагъынч.

Асхарланы – мунда оьзлени, уланланы.

Кьушлукъ – эртен ва тюш араны ортасы.

Берен кьалгыр дюнъяда – ёкъ болгъур, ессиз, улав кьалгыр.

Чен де бар – кьысमत, талигъ (судьба, рок).

Тун къарангы – къап-къарангы.

Хас да бар – яхшылыкъ болмакълыкъ да бар.

Шабакъатлы гюнюнгде – шат, насипли гюнюнгде.

Мени йимик бир насипсиз сен де бар – мунда Къазакъ оьзюню янындагы насипсиз Атабайны айта.

«Заман гелир» деген китапдан
(Магъачкъала, 1980-нчи йыл).

«Биз де негет байладыкъ». бет 19.

Негет байладыкъ – сёйлешдик, хыял этдик.

Уйкен, уйкенибиз – барыбыз да, кёбюбюз.

Гѳк чубарала чычкъан – талгъыр авлакъ
чычкъан (мышь-полѳвка).

Хорлукъ – мунда зарал, зиян деген маънада.

Алыс, алыслар – йыракъ, йыракъ ерлер.

Мишик черив – кѳп мишик.

Талгъыр – полосатый.

Къуба – сари кълтюс, кир тюс (серый).

Май чабакъ – сѳлѳдка.

«Кирпиге айтсам...». бет 21.

Тасма – эчки териден тар сызылып этилген
къайыш йип (тесьма).

Жавгъар – жемчуг.

Почгели – бѳчкедей базыкъ, дѳгерек.

«Кирпи, хошгелдинг, хошгелдинг...». бетлер 23-24.

Аякълары ала савух – аста, сакъ абатлар
ала.

Гъани – къайда.

Сабагъунлайын – сабагъдан, эртерек.

(бу шиъруда шаир тюрк сѳзлени кѳп къол-
лай).

«Сюлюкню йыры». бетлер 25-26.

Тогъай, къолтукъ – лука, пойма реки.

Елинг бар – ел аврувунг бар (ревматизм).

«Сибиртки чакъы сазан ѳкъ». бет 27.

Гъужура – клас уй (келья).

Маза – гъазы, иштагъы, кеби (желание, инте-
рес).

«Ай гувар Аршны ярып». бет 31.

Арш – Еттинчи кѳк.

Булут уй – мекенсиз гъава уй (орусларда
воздушный дом, замок).

«Ямучунгнубаву узун». бетлер 32-34.

Юрегингни явуман – юрегингни майыман.

Къайыр ит – тири, хабагъан, яман ит.

Чара – мунда: дѳгерек уллу агъач хадира (ло-
хань для замеса теста).

«Ат туягъын тай басар». бет 35-36.

Боз элтир – боз кѳрпе (бурая мерлушка,
смущка).

Оърмекче – юзюк (перстень).

Перезе – бирюза.

Дарай къабалай – платъе из тафты.

«Сувсунуна нар герек», бет 37.

Сувсунуна – сувсабын тайдырма.

Танг мангда – танг ачылагъанда, бек эрте.

Нар (емиш) – гранат.

«Батман-батман бал ичип...», бет 38-41.

Батман – гиччи акъчалыкъ (жестяной кув-
шин для носки воды).

Бадам (емиш) – миндаль.

Жузман (жузнама) – юлдуз китап, къысма-
тын алданокъ ачып береген китап (астроло-
гия).

Чарх – сан, къаркъара (тело).

Гюлгъан – увакъ бав гъармут.

Тавхана – там тахча (мунда буса тавну тар канзилери (ступени) демек.

(Там тахча йимик этилген печ – камин А-Къ. Абд-ов).

Тахча – полка.

Юреги жавгъар – юреги жавгъардай яни таза юрекли.

Сёзю къар – сёзю къардай сувукъ, яман.

«Гесек-гесек булут геле». бет 42.

Шам терек – арив, исбайы, яш, тек емишсиз терек.

«Тавланы алашаракъ туманы». бет 43.

Герги тиге – гергиде тикме тиге (на пъяльцах узоры шьёт).

«Бурма чачлы аривню». бет 44-45.

Гёре алмай – гёрмей.

Чолпу – шумовка.

Чомуч – половник.

Очакъ – тренога.

Ястукъ, ястыкъ – бойлукъ.

Гёзетчи – гечелик йылкъычы (ночной табунщик).

Бётекели боз ювшан – бурый полынь, валиком лежащий.

Башын артар – башын салар, ятар.

Хомузчу – мунда: хомуз этивчю уста.

«Кёклени булут алсын...». бет 46.

Ажжал талав – оьлердей, оьлтюрердей талав, аврув.

«Бавда юзюм алагёз». бет 48.

Алагёз – юзюмню журасы.

Тарлан къуш – арив, исбайы гъавчу къуш (беркут).

Аяз гече – ачыкъ, тек сувукъ гече.

«Булут ярып, гюн чыкъса». бет 49.

Тон тышлап – тон тигип.

«Ананай десем...». бет 50-51.

Атны ялы – атны елке чачы (грива лошади).

Талайсыз – насипсиз, касип.

Дарай – тафта къумач.

Дарайны эни – генглиги.

Чиллени чени – мунда чилле къумачны узуну деген маънада.

«Чубарала тастарынг». бетлер 52-55.

Чубарала тастар – тюрюлю тюзлю (платок пёстрога цвета).

Чалпарны ебелеги – чалпар авлакъны къатты ебе оту.

Мюкюр къакъда индыр бас – Гиччи Анжини къырийында болгъан таргъуланы авлагъы, Манас бою. (А-Къ. Абд-ов).

Гилян – Ирандагъы Каспийни ягъасындагъы шагъар.

Айман тюз – генг тюз авлакъ.

Дамагъым геле – мунда: кепим геле, ушатаман демек.

Чакъ аяз гюн – ачыкъ, тек сувукъ гюн.

Зарым арта – дертим, къайгъым арта.

Гъайкел – битик (амулет, оберег).

«Хамур салагъан чара». бет 56.

Чара – уллу агъач хадира (лохань для замеса теста).

Гийсин уьч гюнден къара – адамы оьлсюн демек.

«Акъташдан агъыммыкен?» бетлер 57-59.

Къаймалы ёл – къайтукъ-къуйтукъ ёл (извилистая дорога).

Исхарла чепкен – суконная черкеска.

«Тышгъариден къурдашынгни мунгайтма». бетлер 78-79.

Тышгъариден – тышдан (снаружи).

Халбат сёз – яшыртгъын сёз, сыр (тайна).

Гюн гетеалмай – гюн гетмейли, оьтмейли.

Хаса къурдаш – яхшы, таза, инамлы къурдаш.

Къыялмас – къыйналмас.

Къор табар – къорув, якълав, чара табар (найдёт защиту).

Чор (без – сучок) – мунда тиревлюк, пуршавлукъ, четимлик табар демек.

Гюню озгъан тюелиден (тюедей) тёр табар – къартайгъан тамазадай абур, ялыкъ табар.

«Атолулар ярлыдыр деп хорлама». бет 81.

Атолу – абурлу, белгили адам (знать, знатный).

Хорламакъ – эсгик этмек, ер этмек (унизить, оскорбить, осрамить).

Акъ буланлар чубурса – уллу къаркъаралы акъ къубагийиклер (гурьба лосей).

«Батыр эрге яман олжа тарыса». бет 82.

Бедев – начар, арыкъсув, къатанкъы, япалакъ.

Аргъумакъ – чалт, югюрюк ат (аргамак).

Азав болат – инг къатты болат.

Салма болмас – айырма болмас.

«Оьзекли сувлар оьрге акъмас». бет. 83.

Оьзекли сув – источник, родник.

Сёз къатмас – терс, яман сёз айтмас.

Оьзден, оьзденлер – эркин сабанчылар.

«Денгиз уьстде геме де ёкъ». бетлер 84-85.

Аслам жавгъар тёгюлер – жавгъарлардай арыв кёп сёзлер айтылар.

Шекерге бал къатгъандай – шекерге бал къошгъандай.

Неме, неме де – бирев де, бир зат да.

Алмас – алмаз.

Къабакъ аллар турушум, къалкъы ягъалардыр къонушум – адамы оьлген деген хабаргъа инанмайлы къырда гёзлев.

«Эренлеге эмсиз гюнлер кёп болур». бет 88.

Иерген аврув – гелген, тарыгъан аврув.

Эмсиз гюнлер – балгъамсыз, дармансыз, яни авур, къыйынлы гюнлер демек.

Эрикген къойлар йимик деврюгюп – къоркъгъан къойлар йимик уьркюп, къачып.

Ете алмас – етип болмас.

Яв – дав, ябушув, чабушув.

Явлу къол – майлы, семиз, базыкъ къол.

Гете алмас – гетмес, гетип болмас.

«Негетине ким етер». бет 89.

Ясси (яссы) авлакъ – генг, эркин авлакъ (простор, ширь).

Тёшюнлейин салгъа бёленир – тёшюне ерли
.....бёленир, батар.

Ямучугъа кёкленир – олюп, ямучугъа чыр-малыр.

Гене намарт дюнья – бу энниги яман дюнья.

Негетине ким етер – мурадына ким етер.

**«Къонакъ уйде уллу сёйлер осаллар...».
бет. 96.**

Шамланып – ачувланып, къагъарланып, къа-запланып, белсенип.

Уллу сёйлер осаллар – макътанып, обктем сёйлер.

Чайнары – авзу, тишлери.

Чагъарын – тапанчасын, тюбегин.

Чанчары – сюнгюсю, сюлчеси (копье, пика).

Савутуна шайланыр – харманыр, савутун къоллар, пайдаландырыр.

**«Къой дегенде, къоймай зулму этген сонг».
бет 97.**

Сел – тав ташгъын (сель).

Къапултындан – бирденден, хапарсыздан, эзде ёкъдан.

Къайрылып – къагъарланып.

Талпынып – тебинип (вырваться, рваться вперёд, биться).

Ёртгъанда да къува гелсе гызыбыз – къач-гъанда да артыбыздан къувалай гелсе.

Юлдур юрек токъташдырып тутайыкъ – тар-

тынгъан юреклени къатдырып тутайыкъ, къаршылыкъ этейик.

Зулму этген – гюч этген, къыйнагъан, яман-лыкъ этген.

**«Эренлени осаллыгъын шундан бил».
бет 98.**

Тамагъаллы яхшы игит – таманчакъы яхшы игит (достаточно смелый, отважный).

Къувгъунланы – къувунланы (набеги).

Къувзап – къувнап, тартынмай (смело).

Ябу – ябагъы, осал ат (кляча, стригун).

Язатайым иш гелсе – эгерде авур, яман иш гелсе.

Кир авзу – терс, пис, яман сёзлю авзу.

Авзун харабет ачгъан сонг – тарыкъсыз, терс сёйлеген сонг.

Аманатынг – мунда: инангъанынг, таянгъа-нынг.

**«Папахларын къынгыр салып башына».
бет 99.**

Ебелерин – мунда: атларын демек.

Чирелип – орайып, оралып.

Тону майлы – багъалы, бай тонлу.

Тер болмас – тенг, чер болмас.

**«Яманлагъа Аллагъны минг налаты».
бет 100.**

Ясавулла гёрсе ясанып – мунда ят, савут-лангъан душман асгер гёрсе демек.

Белсенип – ругъланып, гъазирленип.

Яревке сёз – ялынчлы сёз (льстивое слово).

Ойболат – болат кѳылыч (меч).

Ойсуз жанын сатарлар – кѳп ойлашмай, кѳызгъанмай (не щадя отдадут свою жизнь).

«Саргъайып бир сари танглар кѳатгъанда». бет 101.

Кѳубагъалы тавлар – оту-орманы кѳаврап саргъайгъан гюзлю тавлар.

Дув кѳалып – ташланып, ессиз, кѳаравсуз кѳалып.

«Аналардан шулай тувгъан кѳзакъман». бет 103.

Очар – годекан (определѳнное место в селе, где собираются аксакалы для бесед).

Гезме айтгъанын – йыбавда, кепликде айтгъанын.

Кѳырсаймакъ – кѳатылмакъ, ачувланмакъ.

Сыйындыр, сыйындырмакъ – приюти, приютить.

Гѳетермеге – мунда: чыдамагъа.

Сютеген – сютлю от (молочай).

Асырап оьсдюрген – аявлап, кѳоруп оьсдюрген.

Кѳувзакъ турмакъ – кюр, гъаппа-гъазир турмакъ.

«Кѳыргъынлар кѳп – савутланы кѳынайыкъ». бет 104.

Кѳыргъын – сеча, сражение.

Савутланы кѳынайыкъ – чарлайыкъ, итти этейик.

Хыяллары хуйлу беренлер – хыяллары яман

биревлер.

Хохайталар – хохайлы, тост айталар, оьктем сѳйлейлер (спесиво, хвалебно).

Адамланы таша этип – адамлар ѳкъ ерде, адамлардан ариде.

«Эллерде гъуя кѳувун дегенде». бет 105.

Кѳувун – тревога.

Дабагъланса – ишленсе, кюйленсе, тюрленсе.

Тувлар тувгъа урунса – байракълар байракълагъа урунса, яни чабушув гючленсе.

Масхараны кем алыр – масхараны терс, яман англар.

Азирейил – Азирейил (ангел смерти).

«Ягъаланы басып яв гелсе». бет 106.

Ювшармы? – тамшанармы, ашармы, отлармы?

Батырланы бувунлары бошармы? – батырлар бюдюерми, осал болармы, тартынармы?

«Батырлар тувра чабып бет табар». бет 107.

Чабар оьзмен деп – аста, озма суймей чабар, артда юрюр.

Сари атлар ѳл ортада салыр деп – арыр, ѳл ортада кѳоюр деп.

Асил эрлер – сыйлы эрлер (мунда, бажарывлу эрлер демек).

Кѳалия – кѳувурулгъан кѳуйрукъ, жыжыкъ (выжерки).

Элчеклеге (келчелеге) эп табар – бугъа йимиклеге эп табар (одолеет и бугаев).

Солтан жаным – аявлу, азиз, гѳюрметли жаным.

Къурбан – жертва, жертвоприношение.

Пурман – ихтияр, изну.

Худай – Тенгири, Аллагъ.

Налат – проклятие.

«Осаллар обктем сэйлер молундан». бет 109.

Пулундан – акъчасы кёплюгюнден.

Осал гирер кебине – оъз терисине, оъз осал кююне гирер.

Эркелеп – ёнкюп.

Ойболатлар – къылычлар, хынжаллар.

Селпинип эркек чыгъып тебинсе – атылып туруп, осаллагъа къаршы турса.

«Янгызлыкъ булан ярлылыкъ». бет 110.

Бал тиревлю – бал татывлу, арив жыйын.

Ягъалашгъан гюнлерде – тартышгъан, эришген гюнлерде.

Тогъас, тогъанакъ – засов на воротах, дверях сараев.

Къавшалдыкъ – арыдыкъ, тавшалдыкъ, талдыкъ.

«Аналаны къыркъ тамуру – къыркъ жаны». бет 111.

Эммекли – мунда: сютлю эмчекли, пайдалы деген маънада.

«Кёкюредим мен талайсыз кёк йимик». бет 112-113.

Талайсыз – насипсиз, касип.

Тала – агъачлыкъда отлу майдан (поляна, елань).

Тарлан къуш – беркут.

Къарчыгъа – сокол.

Къувзатдым – шат, къувнакъ, кюр этдим.

Айман гюн – уллу, эркин гюн.

Къушлукъ вакъти – эртен ва тюш арасы; къушлукъ аш – ланч.

Ябу ат – осал ат (кляча).

Бахчасарай уый – къала уый (дворец) (Бахчасарай – Къырымдагъы шагъар).

Кюстюнгенде жыя алмайман санымны – талчыкъгъанда жыйып болмайман санымны.

«Гъавалагъа къара лачин талпынса». бет 120.

Лачин къуш – кречет.

Аччы бозлап – авур талчыгъып, йылап.

Ич арчылы – ич, бир къарындан тувгъан ювукъ адамы.

Къоду салып – тёлев салып (штраф).

«Талагъан булан булар тоймады». бет 123.

Къартайгъан яз – битеген, обтеген яз, ону ахыры.

Къараваш – рабыня.

«Маскевлеге тувра салгъан ёл да бар». бет 129.

Къубанлар – кубанцы, кубанские казаки.

Сал этип – салгъа (плотгъа) салып, юклеп.

Аркъаланы алгъыш бети – ал бети.

Къарагъай – листовница.

Тынсаслап – тын, чум салып (дёрн, обложить, подложить дёрном).

Токъмакъ уруп – ургъуч уруп (копром уда-
ряя).

Вѳрст, верста – чакъырым.

Макъар – къайынагъач (берѳза).

Къыйыву къыйма – этилген кюю къыйма,
къыйыкъ.

Чалманып къарасакъ – узатылып къарасакъ.

Гавурлар – оруслар, ят динлилер.

«Мен къазакъман, къазакъман». бет 140.

Тенгири – Худай, Аллагъ.

Тюлюбюз тунукъ – гюнюбюз тунукъ, чарс,
къарангы.

Дерт таркъалмай – дерт, къайгъы кемимей.

Къысас къопгъан халкъ – азаплагъа, балагъ-
лагъа тарыгъан халкъ.

Къан булан яш ал бара – ал (къызыл) къан
булан гѳзьяш тѳгюле.

Мадат тилей – кѳмек, языкъсыныв тилей.

Ялбара – ялынчлы тилей (просит, умоляет).

«Эл билсин деп яздыкъ деюп агъларам». бет 144.

Агъларам – агълыман, агъланаман, йылай-
ман.

Закъум – ув, агъу.

Солдат чепкен – шинель.

Сухар эйдик – хырт-хырт гемирдик, чайна-
дыкъ.

Налбагъ – туснакъ беклиги.

Зулмучулар – истязатели, угнетатели, мучи-
тели.

Солдат салам – здрасти.

Бездик – инжидик, ялкъдыкъ.

«Тамакъгъа татли, тили бал». бет 147.

Ибрайлар – татарлар. (Ибр. К-ов).

Жилим оруслум – йылымлы, торлу оруслум
(жилим – сеть рыболовная. (Ибр. К-ов).

Мужукълар – мужики, крестьяне.

Пурус сабан – агъач сабан (орало, соха).

Пуруслар булан сабан сюре кѳбю ѳкъ – мун-
да: «кѳбю ѳкъ» деген сѳз тагъым некъадар –
кѳбюсю деген къаршы маънаны англата, къу-
мукъ тилде олай оборотлар дагъы да ѳлугъа:
арты-ахыры ѳкъ, ондагъы затланы эби ѳкъ ва
олай да башгъалары.

Къалкъан – щит.

Къалкъгъаны – айынгъаны, аякъкъгъа тур-
гъаны, мадарлысы.

Къалы – къалгъаны.

Дал – гъиллачы, яревке.

Гавур – орус, ят динли.

Ябуларда (-н) – мунда: яманлардан, ярахсыз-
лардан демек.

«Таргъуну алды дерия-денгиз дегиз». бет 151.

Дегиз – мунда айтыгъыз деген маънада къол-
лангъан.

Дерия – уллу, уйкен денгиз (океан).

Ал эринлер онглу (онгду) – къызыл эринлер
саргъайды демек.

Гъай гавур – гъай имансыз, динсиз.

«Шавхал бийим – шагъ бийим». бет 152.

Атынг къайтып, сен къалгъыр шу барагъан
ѳлунгда – оьлгюн, оьлгюр
демек.

«Кёкюрегим тешип чыкыгъан окъ болду».
бет153.

Гючюм чатмай – гючюм етишмей.
Мий, мийи – башны инг тёбеси (темя).
Агъу-бугътан сёзлери – яманлав аччы сёзле-
ри.

«Чинарлар беллеринден чорт сынса». бет154.

Чинар терек – бук, платан.
Чорт сынса – керт, гёндеден, кзурамасдай
бек яман сынса.
Къыршав – обруч.
Тюз тиллеге терс къаламлар батгъан сонг –
тюз сёзлеге ялгъан языв батгъан сонг.

«Артын таптап иерчени оьсмесе». бет 156.

Арслан – арсланкъаплан, лев.
Ай бююрю – айдай къайдадагъы бююрю
(почка лунообразная).
Акъ гийиклер – акъ бёрюлер.
Чубурулур тав къарай – жыйылып, созулуп,
тавгъа багъып къачар.
Мунгайса – пашман болса.
Иерчени – авлети, вариси.

«Гъайт, уланлар, не этме герек бурада?».
бет 157.

Амал, чара – эп, илаж (выход, решение)
Бурада – мунда, бу арада, бу якъда.
Сырдаш – мунда советник деген маънада
Халбат очар – яшыртгъын очар, лакъыр.
Ахыратны азабы – муки ада.

Къаламалы бу дюньяда чегерсен – къалмагъ-
аллы бу дюньяда гёерсен, сезерсен.
Тарлан къуш – гъавчу къуш (беркут).
Талайсыз – насипсиз, касип.
Къарчыгъа – сокол.
Къувнатдым – кюр, шат этдим.
Олжа – къатын (жена, супруга).
Ай артылар – ай гёчер, батар.
Талав – дерт, къайгъы.

«Ябагъылы къара алаша минсем де». бет 159.

Ябагъылы алаша – бийик тюклю осал ат
(кляча, стригун).
Чепкен, къаптал – черкеска.
Алыслар – йыракъ ерлер, эллер.
Дув денгизлер – еликген, чалкъынлы, тол-
къунлу денгизлер.
Улуйгъан къара ели сав болсун – ёкъ адамла-
рыбызгъа йылайгъан ел сав болсун.

«Къубагъалы тавлар ташлар увалып».
бет 173.

Къубагъа тюс – къонгур тюс (сероватый,
бледно-бурый цвет);
Къубагъалы тавлар – оту, орманы саргъайгъ-
ан тавлар.
Дув къалып – улав, ташланып, ессиз къалып.
Къыяматгюн – ахырат гюн.
Къыл къадары – къыл оьлчевде, гъаран дара-
жада.
Къыраллардан – ят ерлерден, йыракълардан
(Гь-М. А-ев).
Къыргъынлар – кёп оьлюв, къырылып чабу-
шувлар, давлар, явлар.

Кѳузгъун букъса (буюкъса) да – кѳызгъын кѳавгъалы чабушувдан кѳузгъун кѳуш пысып, кѳоркѳуп тынса да, токѳтаса да.

Хош хан – сююмлю, абурлу хан.

Намусуна кѳавшалмагъан, талмагъан – намусну авур гѳрмеген.

Нар чекген – кеп чекген, леззет алгъан.

Сужда этген – кѳуллукъ этген, абурлагъан, сыйлагъан.

Ашкара шых аян берген – ачыкъ англатгъан.

Пинарларда (панарларда) – фонарларда.

Халбатдагъы суфулайын дин тутгъан – динни супудай гючлю юрютген.

Халифадай халкъны артындан уютгъан – пача, падишагъдай халкъны

оъзюню артындан юрютген, инандыргъан.

Къарчыгъа кѳуш – кѳайыр кѳуш (сокол).

Хариплер, мисгинлер – амалсызлар, беземисгинлер, пакъырлар, ярлылар.

Гавур элде – орус пача Россияда.

Югюрюп гелме – чалт гелме.

Кѳавдан – кѳаврагъан, кѳуругъан от (жухлая трава).

«Иелмесин, сени бутакъларынг сынма сын». бет 181.

Имканлы – мунда: герек чакъы, кѳп сие эди демек.

Отав – уый, абзар.

Чув болсун – шып болсун, бирев де кѳалма сын.

Хор болмас – эсгик болмас, сѳгюлмес, абурсуз, сыйсыз болмас.

Сафа алтынлы терек – сююнчлю терек (дерево радости, удовольствия).

Сап (сан) гишиге – кѳп гишиге.

Янмасын – гюймесин, талчыкъмасын, кѳайгъырмасын.

Мингсиз татар эр – багъанасыз, дамгъасыз, кемчиликсиз эр.

Гючю чатар – гючю етишер, бажарар, кютер.

«Аталардан сендей улан аз тувар». бет 182.

Оъзден улан – эркин улан (вольный, свободный).

Сенат – гюкуматны оър жыйыны.

Байлар булан генглешдинг – иш гѳрдюнг, юрютдюнг.

«Кѳкдеги булутлардай салкъынлы». бет 183.

Эртенги сари аяз – эртенги сувукъ (утренняя стужа).

Азов юрт – мычыгъыш юрт.

Сыры ачылгъан уланлар – яхшы, инамлы уланлар.

Тай – гюлюк (жеребѳенок).

Тулпар тайлар – яхшы, югюрюк тайлар.

Болат созмакъ – ковать сталь, кованная сталь.

Юрегинг тынсын деп – юрегинг рази болсун, рагъатлансын деп.

Кѳабу бет – гюнчыгъар бет, якъ.

Пиревен арба – фургон.

Чѳрек – азыкъ, аш.

«Къара ерни къаргъамагъа гъал да ѳкъ». бет 185.

Къарнынг – ичинг, кѳурсагъынг.

Къанлы – къаракъ (кровник).
Садакълылар – савутлу батырлар.
Сандукълулар (сандыкълылар) – къатынлар,
тиштайпалар.
Сойралгъан онда – къабурда ятгъан.
Чечеклерден – чечек аврувдан (оспа).

**«Ахшамлардан сонг гюн тувмас». бетлер
187-188.**

Оьпке-чанчыв яс – къаргъыш сарнав.
Оьзек ялгъанмас – буюргъандан артыкъ
яшамассан.
Ишым – сакътиян хончлар (гетры сафьяно-
вые).
Сырталап ярып – сыртындан ярып.
Кёр – чонкъ, къабур.
Тастар – согъулгъан баш явлукъ (вязаный
пуховый платок).
Чола этдинг – гъавур, онглукъ, заман, чола
тапдынг.
Яш тѣксюн – гѣзьяш тѣксюн, йыласын.
Мадраса – медресе, дин охув ожакъ.
Къаламтар – пенал.
Къалам – ручка.
Сай оьзден – саяв, тѣбен оьзден; сала оьзден
– оьр, абурлу тайпа оьзден.
Ий болгъан – иерген, уьюр, ювукъ болгъан.

«Насип къайда, биз къайда». бет 189.

Оьксюз – адамсыз, анасыз, амалсыз, къарав-
суз, касип, языкъ.
Тавбашда – йыракъда деген маънада.
Инбашда – ювукъда деген маънада.

**«Гѣзлеге шавла берген нюр эдинг». бетлер
194-195.**

Киш тон – соболевая шуба.
Ойболат – къылыч, хынжал.
Басма – мюгьюр (печать).
Дѣрт месеп – динни дѣрт мазгъабы (4 течения
мусульманской религии).
Бежен – сылангъан бюртюкю ашлыкъ учун
четен (закром).
Челтирли шанжаллар – венские стулья.
Дув къалмас – бош къалмас.
Жавгъарлы – жемчужные.
Хаса тон – ѣнотоявая шуба.
Алмас къаш – алмаз ташлы къаш.
Алтын тогъа – белбавну алтындан темири
(золотая бляшка ремени).
Дарай – тафта къумач.
Хара къумач – парча къумач.
Хариплер – амалсызлар, мисгинлер.
Къудрат – Аллагъ.

«Болмайбыз кюлеп, ойнап». бет 196.

Гавур – имансыз, динсиз.
Жинчи – мунда палчы.
Чайнап, чайнав – мунда: сѣгюп деген маъна-
да.
Чал къошулгъан башынга – чачынга акъ
гирген (волосы на голове поседали).

«Бетинг ѣкъму уялма...». бет 197.

Хуй алма – хуйланма (не обижайся).
**«Кѣкрегимде кѣклер йимик кѣкюреп». бет
198.**

Васият – завещание.

Сыр – яшыртгъын ой, пикру.

Къазаплы йырлар – ачувлу йырлар.

Чегеген азап – авур зулму, къыйналыв.

Тузакълангъан – къапгъунгъа тюшген.

Эммексиз – амалсыз, кѐмексиз, чарасыз.

«Очарларда ярлы уланлар баш иксе».

бет 203.

Гер авулла (авузлу) ат – генг авузлу ат.

Гюрен ат – къонгур, къара тор ат (бурий, саврасый конь).

Мунгайса – буюкъса, пашман болса.

Чери ёкъдан гѐремен – ёлдашы, досту, ювугъу ёкъдан гѐремен.

«Дюнъяны къызбай бийлер къуршагъан».

бет 204.

Къуршагъан – бийлеген, айланып алгъан.

Чюй-чююнден бошагъан – бютюнлей алышынгъан, башгъа болгъан, осаллашгъан.

Мисгинлени – амалсызланы, касиплени, пакъырланы, хариплени, ярлыланы.

Чали – чал, бару (ограда, плетень).

«Гемелер гечмес гючлю денгизлер».

бет 205.

Гемелер гечмес – оьтмес.

Асырап – аявлап, къызгъанып (бережно, рачительно).

Гечив – брод.

Саркъывлар (агъым) – мунда оьзен орну (русло реки) деген маънада къоллангъан.

Сал, саллар – плот, плоты.

Къол болур – генг оруну болур (русло).

Чубурувлар – кѐп гъайван сиривлер.

Чырпылар – чурпулар (хворост).

«Бюкген билек талгъынча...». бет 206.

Бюкген билек талгъанча – бюкленген билекге таянып арыгъанча янтаймакъ.

Тулан – беш яшар ат.

Отлукъ – мунда отлукъ таш (кремень).

От кам болгъунча – от сѐнгенче.

«Ерлеге яшыл отлар битерми?».

бетлер 207-208.

Тармакъ сув – гиччи оьзен, оьзенни бутагъы (речушка, приток).

Атолу – абурлу, белгили адам (знать, знатный).

Тогъасы – белбав тогъа (бляшка ремня).

Анадол – Дон оьзени.

Асхар тав – къумукъланы уйдурма (миф) зор бийик гъайбатлы таву.

Оьт, оьтю – жѐлчный пузырь.

Шавшакъ бузлар – увакъ бузлар (шуга).

Палпан къушлар – мунда увакъ, гиччи къушлар демек (птахи, пташки).

Къушлар шамланса – тебинсе, урунса.

Лачин къуш – кречет.

Къув къуш – лебедь.

Кѐклер бозлашса – къаравланса, тунгланса.

Телпинген – талпынгъан, тебинген, урунгъан.

«Бу дюнъяда суйген кюйде ким яшар...».

бет 210.

Ял, яллы – боюн, елке чачлары (грива).
Гавур, гавурлар – мунда, гийиклер, бёрюлер демек.

«Гьар бир затда бир минг бар». бет 211.

Минг – башгъалыкъ белги; мунда: кемчилик, тетиклик деген маънада. Кировка – окъжаяны йиби, тасмасы (тетива лука).

Аргъумакъ – чалт, югюрюк, макъталгъан ат (аргамак).

Яйзакъ (яйдакъ) минген – ер салмайлы минген.

«Атасы оьлмек – Асхар таву йыгъылмакъ...». бет 214.

Асхар таву йыгъылмакъ – зор, уйкен таву авмакъ, инг аркъа таявсуз къалмакъ.

Айман кёлю къурумакъ – уллу, генг кёлю къурумакъ.

Ич бавуру сёгюлмек – ич бавуру гюймек, ялламакъ, яни бек талчыкъмакъ.

Узун тамы бош къалмакъ – оьзю оьлгенде кызы ясда болмамакъ.

Шам чырагъы сёнмек – ярыкъ ую къарангылыкыгъа айланмакъ.

Кёклемеге йип булан – тикмеге, ялгъамагъа, бирикдирме болурмусан.

«Ай къанатлы къаракъуш...». бет 215.

Къаракъуш – орёл.

Хатарлы окъ – зараллы, зиянлы окъ.

Къарчыгъа – сокол.

Харабатны – къабарты атны.

Бармакъларын бек хапмакъ – гьёкюнмек.

Сал, саллар – мунда салмек, салмеклер (носилки) деген маънада.

«Тюнегюн бар эр уланлар бугюн ёкъ...». бет 216.

Чакъсыз кычырса – замансыз кычырса (невремя).

Тарлыкыгъан гюн – йыламсырагъан, талчыкыгъан гюн.

Гезеген от – белена.

Сютеген – сютлю от (молочай).

Сюзелишип битген – бир-бирине чырмалып, чет оьсген.

Гёнгюревлер этеген – гёнгюреп, аста йырлайгъан.

«Тамурлары тавну-тюзню къуршагъан...». бет 226.

Талигъсиз – талайсыз, насипсиз деген маънада.

Мол терек – уллу, уйкен, емишге бай терек.

Гьарам – ярамайгъан зат (запретное).

Къараланы сютдей акълайгъан – яманланы, гюнагълыланы айыбын тазалайгъан, чаягъан.

Нюр терек – шавлалы терек.

Къапулланы – эслевсюзлени, тергевсизлени, хапарсызланы.

Къайратлы этген – эс тапдыргъан, къоччакъ этген, ругъландыргъан.

Кюр терек – къувзакъ, къурч терек, сан.

Орда байлатып – абзар, мюлк тиздирип, къурдуруп.

Жигерли этген – жагъ, югюрюк, гъаракатлы, къастлы этген (активный).

«Эр уланлар ...». бет 228.

Тунукълукъ – пашманлыкъ, къайгъы.

Дерия – океан.

Шайлы уланлар – яхшы, игит, къоччакъ уланлар.

«Ойлагъан сайын ...». бет 229.

Худай – Тенгири, Аллагъ.

Алыслар – йыракълар (даль, дали).

Мунгайгъан – пашманлыкъгъа тюшген, кю-стюнген, мююш тартгъан.

Гъакъ юрегин чечмек – сырын яшырмай айтмакъ, ачмакъ.

Сел чапгъан – ташгъын ташыгъан.

Торгъай – жаворонок.

Тор – мунда сеткадан тузакъ (силок).

Агъ деп хабар бармагъын – бек гъёкюнер.

Янтая чапгъан явлар онг болмас – суюмейли, эринип явгъа чапгъан уъстюн гелмес.

«Гюемен, вая, дослар, гюемен». бет 230.

Гюемен – мунда, бек талчыгъаман демек.

Девюрлер – заманлар.

Деврюкгенлер – тартынгъанлар, къоркъгъанлар. (Ругълангъанлар М-Ш. М-ев).

Сел болгъан – мунда: сейир, бош, осал болгъан демек.

«Аргъумакъдай асав эрлеге». бет 231.

Аргъумакъ – чалт, югюрюк юрюшлю ат (ар-гамак).

Асав эр – дув, къурч эр, эркек.

Тогъалыкъ – пуршавлукъ (препятствие).

Айры тизден югюнюп – чёгюп, тобукъдан туруп (встав на одно колено).

Яратгъангъа – Аллагъгъа (Творцу).

Тенгири такътир (рок) язгъан язывдан – Аллагъ алданокъ язгъан язывдан.

Озалмас – озмас, кълмас.

Хатабыз (хатыбыз, язивубуз) йипге саллангъан – оьмюр болжалыбыз назик йипге илингендей (висит на волоске).

Гемеси онда кимни батмагъан? – ким янгылышмагъан, къыйынлыкъ гёрмеген бу дюньяда?

Елисек де – еликсек де, не этсек де.

Алтынлы тах – шанжал (трон, Золотая орда).

Азирейил азав бизли, ач гёзлю – къатты, болат бизли ва ачувлу, жан алмай къоймас.

«Заман гелир». бет 232.

Намарт бийлер – коварные бии, беки.

Хорламас – илыкъ, эсгик этмес (не унизят, не оскорбят).

Мурдар итдей – гъарам итдей.

Тенглилерим – мунда мендей ярлылар демек.

Йыллар ябып янсавлангъан сырланы – йыллар гетип, оьгюп,

яшырылгъан умут, хыялланы; (янсав – плесень).

Яшланы тарбиялавда чебер охувну агъамияты

Яшланы эстетика якъдан тарбиялав школадагъы тарбиялавну бир аслу яны болуп токътай. Эстетика тарбиялавну аслу мурады – айланадагъы: адамдагъы, табиатдагъы аривлюкню, гёзелликни гёрме, сезме, гъис этме уйретмек. Школада шо тарбиялав иш асарланы чебер охувундан таба да берилме бола. Гъар чебер асарда аривлюкню, чеберликни алакатлары ёлукъмай къалмай. Оланы охувчулар гъис этме, сезме герек. Гъис буса бары да охувчуларда оъзлю-гюнден тувулунмай. О гъислени тувдуратгъан къайдаланы адабият дарсланы юрютеген бары да муаллимлер билме герек. Эстетика якъдан тарбиялавну бары да къайдаларын къоллай туруп, адабият дарсланы юрютеген муаллим чебер охувну биринчи ерге салма тюше. Чебер охуйгъан, чебер сёйлейген адам айланадындагъылагъа кёп таъсир этме бола. Сёзге чеберлик бир тайпа адамлагъа табиатдан бериле. Сёйлевюндеги чеберликни, айрокъда, гиччи яшланы сёзюнде кёп эшитебиз, гёребиз. Яшлар оъзлер айтагъан сёзлени, лакъырын чеберликни оър даражасында айта. Тек бара-бара, яш оъсе туруп, о чеберлик аста-аста сёне, тая. Айрокъда, охулагъан асарларда о чеберлик гъислер бирдокъда тувулунмай къалма да бола. Шо саялы да адабият асарлардагъы чеберликни, аривлюкню

тынглавчулагъа етишдирмек учун муаллим-леге ону етишдиреген янгы къайдаланы да билме герек.

Яшланы чебер охума уйретегенде кёбюсю муаллимлер гъали де натижа бермейген, эсгиленген къайдаланы къоллай. Шо саялы эстетика тарбиялавну чебер охувдан таба етишдирмек учун бир-нече янгы къайдаланы къолламакъны арив гёремен.

1. Айланадагъы аривлюкню, гёзелликни туврадан-тувра гъис этме уйретив.
2. Чебер асарлардагъы суратлангъан аривлюкню, гёзелликни чебер охувну натижасында гъис этме уйретив.
3. Суратлангъан аривлюкню, гёзелликни тюз къыйматлама уйретив.
4. Аривлюкге, гёзелликге талпынмагъа уйретив.

Оърде гёрсетилинген бёлюклерден бир нечесин бир дарсны вакътисинде къоллама бола. Масала: А. Гъажиевни «Гюз» деген шиърусун гечегенде, йылны гюз вакътисине геле. А. Гъажиевни шиърусундагъы гюзню аривлюгюн де, чеберлигин де шиърудан таба да, табиатдан таба да туврадан-тувра гёрсетме болабыз. Шо саялы да яшлар шиъруну чеберлигин яхшы гъис этсин учун башлап табиатдагъы гюзню чеберлигини гъакъында сёйлесе, охувчулагъа шиърудагъы чеберликни де

англама обтесиз тынч болур. Муаллим яшлагъа гюзню гъакъында сѳз башлап, гюзде табиятта не йимик алмашынывлар болагъанны да сорап, сонг да, имканлыкъ бар буса, оьзлер олтургъан класдан къырдагъы гѳрюнюшге, тереклени тюслерине тергев бермекни де таклиф этсе, яда охувчуланы табиятгъа алып чыкъма имканлыкъ болдурулса, шо заман айланадагъы аривлюкню туврадан-тув-ра гъис этме кѳмек этген болажакъбыз.

Шаирни шиърусундагъы:

Орманлар бары

Болгъанлар сари.

Гъавалар салкъын,

Гюн бизден ари, – деген сатырланы яшлар охугъанда, олардагъы чеберликни, гѳзелликни къаркъарасы булан да гъис этежек.

Шиъру суратланагъан бары да ер сари тюсге айлангъанны, «гъавалар» деген сѳз кѳплюк санавада берилгенлиги, гюн бизден ари экенлиги де аривлюкге, гѳзелликге сююнюв булан бирге бир тамаша пашман гъислени де тувдура. Бу шиъруну охуйгъанда муаллим тавушну (интонацияны) тюз къолламакълыгъы аслу болуп токътай. Сатырлардагъы суратланыв заман ва ер аралыкълары созулуп берилгенге, охуйгъанда шиърудагъы сѳзлер де созулуп айтылма тюше.

Школада асарланы чебер охувуна айрыча саягъатлар берилмей. Шо саялы муаллим гъар дарсда охувчудан алагъан жавабы толу ва ачыкъ болмакълыгъын талап этме тарыкъ, маъна ургъуланы да, риторика соравланы да, чакъырыв ишараланы да нечик агъамияты барны англатма ва олагъа тергев бермесе ярамайгъанны мисаллар булан исбатлама

тюше.

Адабият дарсларда шаирлени асарларын охуйгъанда муаллим яшлагъа янгыз сѳзлердеги чеберликни айтып къоймай, маънасына гѳре чебер охума да уйретме герек. Чебер охума уйретив муаллимни уьч тюрлю ишинден амалгъа геле:

1. Муаллимни чебер охувундан.

2. Асарны анализ этивунден.

3. Яшланы чебер охувундан.

МУАЛЛИМНИ ЧЕБЕР ОХУВУ

Муаллим адабият дарсгъа гъазирленегенде адабият асарны гъар сатырыны гъакъында ойлаша, эстетика якъдан огъар багъа бере, асарда салынгъан ойну (идеяны) гъакъында ойлаша ва асарны чебер алааматларын аян эте. Шону натижасында муаллимни алдында асарда суратланагъан гъаллар ачыкъ гѳрюнюшлер болуп токътай. Шо заманда муаллимде адабият асарны чебер охума гъазирлик тувулуна. Муаллим оьзюню жанлы сѳзю булан тынглавчулагъа таъсир этмекни ойлаша. Сѳз булан таъсир этмек демек – тынглавчулагъа оьзюню асарны гъакъындагъы ойлары, гъислерин ва къастын (художник-живописецни ренклер булан сурат этеген адамдан къалышмайгъан кюйде) сѳзюню чеберлиги булан суратлап билмекдир. Сѳз булан суратламакъ учун ону суратлап къайдаларын (техникасын) билме герек. О къайдаланы лап да аслулары: ачыкъ гѳрмек, эшитмек, охувчулагъа оьзю хабарлайгъанын муаллим оьзю де гъаракатда гъис этмек. Муаллим класда яшлар булан асарны уьстюнде ишлейгенде асардагъы келпетлени, автор суратлайгъан

гъакаратланы гёз алдына гёрюнюш гысапда кинолентаны тавушундан (интонация) таба шо гёрюнюшлени суратдан охуйгъанда йимик яда яшавда болуп турагъанда йимик гёз алдына гелтирежеклер.

Сёз булан суратлав къайдаланы бирдагъысы – асарда айтылагъан гъаракатлар, суратланывлар тавушгъа салынмакълыкъ. Муаллимни гъар сёзю ачыкъ, таза гертилике (реализмге) ювукъ болма герек. Айрокъда, бу къайданы узун, уллу жумлаларда, артартындан гелеген гъаракатланы суратлайгъанда къоллама тюше. Масала, Бадрутдин Магъамматовну «Къышны масхаралары» деген шиърусунда:

Элей, бёлей, себелей,

Къар бетингни тёбелей.

Элекден чыгъып гелегенде йимик къар дёрт де янны акъ тюсге бёлейгенин, ел айландырып, учуруп, бетингни тёбелейгенни де, гъасили, шиърудагъы бары да гъаракатланы суратламакъны къастын этме герек.

Оърдеги шиъруну охуйгъанда, автор суратлагъан къышны къагърулугъун гёрсетмек учун, муаллим къышны къагърулугъун гёрсетеген тавушдан къайры да, саналып гелеген гъаракатланы биринден-бирине чыгъагъандагъы тавушу алдагъындан эсе гётеринки ва ачыкъ этилип айтылма герек. Шолай гъал тувулунмаса, шо къайданы къолламаса, асарны чеберлигин тынглавчулар осал англай.

Муаллимни чебер охуву ва охувну вакътисинде оъзюн тутагъан къайдасы да тынглавчуланы гъакъылына, гъислерине бек таъсир эте. Яшланы алдында охуйгъанда, муаллим оъзюн нечик тутма гереклигини гъакъында

кёп соравлар тувулунма бола. О соравгъа жавап берме тюссе, гъар адабият асарны алып, ондагъы суратланагъан гъаракатланы да гъакъында айры-айры айтма тюшер. Тек муаллимге асарны охуйгъанда, оъзю актёр тюгюлюню де унутма ярамай. Яшланы алдында гъатдан озуп артыкъ тербениш этмек де охулагъан асарны маънасын унутдуруп, класда кюлкюлю гъалны тувдурма бола. Ону гъакъында айта туруп, милли театрыбызны бир-бир актёрлары оъзлени сагънасындагъы оюнунда артыкъ, гъатдан озуп, халкъны кюлетмек учун этеген тийишсиз тербенишлери, гъаракатлары кёбюсю къаравчуларда разисизликни тувдура, бирлеринде ялгъан кюлкюню тувдура. Муаллимге класдагъы шо кюлкюсю тувулунардан сакъ болма тюше. Класда муаллим этеген иш: оъзюню тутагъан къайдасы, айтагъан сёзю, тавушу – бары да яшланы тергевюн тартып, охулагъан асардан ва охуйгъан кююнден леззет алар йимик, гертилике ювукъ этип, къурулма герек. Шолай гъалны тувдурма болагъан муаллимни яшлар да, уллулар да охувун бек сююп къаршылайлар, дарсгъа чалт гъазирленелер ва ону гезикли жанлы сёзюн къаравуллайлар. Масала, М. Атабаевни бир темагъа язылгъан эки дёртлюгюне къарайыкъ:

1. Сав дюньяны къучагъыма алар эдим,
Аста элтип анабызны этегине салар эдим,
Сонг дюньяда дав боламы, бав боламы
Къарар эдим.

2. Аналагъа берейиклер дюньяны,
Аналаны алгъышына берейик,
Кёп савутлар сакъланагъан дюньяда
Бир савут да къаламы экен гёрейик.
Бу дёртлюклер бир темагъа язылгъан буса да,

оланы тынглавчуланы алдында охуйгъанда, бир гъалда охума бажарылмай ва ярамай. Авторну «Сав дюньяны къучагъыма алар эдим» деген сатырын сав дюньяны къуршамакъ учун къолларынгны яймай, сонг къулачгъа жыймай нечик айтарсан?! Къолларыбызны да салландырып, объюбюз де таш суратдай къатып, дёртлюкдеги чеберликни, гертиликни янгыз сёз булан берип къойма къарасакъ, алда айтылгъанда йимик таъсири болмас.

Экинчи дёртлюкню охуйгъанда башгъа гъал тувулуна деме ярай. Автор «Аналагъа берейиклер дюньяны» деп, дюнья аналаны ихтиярында тююлюне кюстюне ва аналагъа бермеге, аналаны алгъышына бермеге чакъыра. Бу сатырдагъы «алгъышына» деген сёзге маъна ургъу салмай охума ярамас. Автор о сёзню къолламакълыгъыны кёп уллу маънасы бар. «Бир савут да къаламы экен гёрейик?» деген сатырдагъы «бир савут да» деген сёзлени ташдырмайлы нечик болсун?! Автор ташдырыкълы (риторикалы) сорав булан аналаны юрегиндегин айта, дюньяны аналаны ихтиярына берсек, дюньяда бир савут да къалмажакълыгъына инана. Шиъруну охуйгъан муаллим де шо автордагъы ойну охувчулагъа, тынглавчулагъа етишдирме борчлу.

АСАРНЫ КЛАСДА АНАЛИЗ ЭТИВ

Охулажакъ асарны башлап анализ этмекге муаллимлер ва методистлер тюрлю-тюрлю ойланы айталар. Артдагъы вакътилерде, асарны анализ этмей, чебер охуп къойса таманлыкъ эте деген ой да бар. Тек бир-бир асарланы анализ этмейли, чебер охуп къойма яраса да, кёбюсю асарланы анализ этмесе

ярамай. Анализ этмей, чебер охулуп къалгъан асарны маънасын бир агъвалатгъа байлавлу, заманны цензурасындан оътмек учун, къапкъачлап, язгъанны айтмай туруп, шону да не йимик къайдалар булан къапкъачлагъанны айтмаса, ахырынчы муратгъа етишмей къалмагъа бола. Муаллим анализни къысгъа ва англашылагъан кюйде оътгерме герек. Анализни баш мурады – асарны маънасын англама кёмек этмек, агъамиятлы ерлерине багъа (оценка) берме уйретмек, асарны чебер алааматлары неден къурулгъанны англамакъ ва ахырынчысы, чебер охувну натижасында охувчу (чтец) тынглавчугъа авторну текстинден, асарындан нени англама герекни билдирмек. Башлапгъы класларда муаллимни соравларына жавап берме, асардагъы нени ушатгъанны ва нени ушатмагъанны, неден леззет алгъанны ва неден гёнгю чыкъгъанны айтма уйретме герек. Масала, Анвар Гъажиевни «Гюз» деген шиърусун гечегенде, яшланы ону булан таныш этгинче йылны заманларыны гъакъында къысгъача лакъыр этмек пайдалы. Яшлардан: «Йылны гъали не замандыр?», «Йылны заманларындан къайсын бек ушатасыз?» – деген соравлагъа жаваплар алгъан сонг, муаллим объюню сёзюню гюзню гъакъындагъы хабаргъа айландырма герек ва яшлагъа гюзге байлавлу айтывлар ва чечеген ёмакълар айтмакъны таклиф эте. Яшлар айтып бажармаса, бир нечени объю айта. Масала, «Гюзде чачмагъан яйда ормас», «Яйда чачмагъан гюзде ормас», «Пастан бишди – салкъын тюшдю», «Язгъы йыр гюзде йырланар». Кёбюсю яшлар яйны, язбашны арив алааматларын айтып, гюзню гъакъында сёйлемей къойма да бола. Муаллим лакъырын гюзню гъакъында да сёйлер

йимик кърма тюше ва гюзню де йылны озге заманлары йимик гезел аламатлары барны, гюзде сав йыл адамлар текген загьматны натижасы чыгьагьанны англатып, гюзню гьакьындан белгили шаирибиз Анвар Гьажиев де язгьанны айтып, шаир гюзню нечик суратлайгьанына тергев бермекни талап эте ва шиъруну башлап озю охужакьлыгьын, бек тергев берип тынгламакьны талап эте. Озюню охувундан сонг эки-уьч яшны да охутуп, англашылмайгьан сезлени де уьстюнде ишлеп, шиъруну маънасына гере яшлагьа: «Шиъруда йылны не заманы суратлана? Орманлар гюзню кьайсы айында тюрютюрюлю тюслеге айлана? Кьушлар гюзде кьайда гечелер? Бавларда, авлакьларда не йимик ишлер башлана? Шо ишлерде сиз нечик ортакьчылыкь этесиз?» – деген соравлагьа жаваплар алгьан сонг, яшланы жавапларын толумлашдыра. Муаллим шиъруну чебер аламатларыны уьстюнде ишлей: шиъру нече бувун булан язылгьанлыгьын токьташдыра, гьар сатырны арты нечик битегенликге тергев бердире. Олагьа тергев берген яшлагьа адабиятта бу гьалгьа ритм ва рифма (кьапия) деп айтылгьанны ва асарда рифма да, ритм де болмаса, шиъру болмайгьанлыгьын, поэзия асарланы олар баш белгиси болуп токьтайгьанлыгьын англата.

Шиъру беш бувун булан язылгьанын да токьташдырып, ону гьар бёлюгюню, гьар сатырыны уьстюнде ишлейбиз. Яшлар бу сатырларда айтылагьанны гезю булан гёрюп турагьандай гез алдындан гечирме герек. Шо кьайдалы бары да бёлюклени, сатырланы анализ этип чыгьа. Асарны анализ этив класдан класгьа теренлешме герек. Башлапгьы класларда янгыз муаллимни соравлары-

на жавап берип кьоя буса да, оьрдеги класларда гьар охулагьан асарны бёлюклеге бёлюп, олагьа баш салып, чебер аламатларын табып, шиъругьа багьа берме уьйренме герек. Муаллим яшлагьа гечилеген асарны бир-бир игитлерини ишлерин, гьаракатларын тюз англама, автор эпитетлени, метафораланы не мурат булан кьоллагьанлыгьын англама кёмек эте. Разбор натижалы болсун учун муаллим тюрюлю-тюрюлю кьайдаланы кьоллай. Тындырыкьлы ойлашылгьан ва бажарывлу оьтгерилген анализ, асарны гьакьындагьы лакьырлашыву (диспут) яшлагьа гючлю таъсир эте, шо себепден яшлар асардагьы автор салгьан ойну тез англай, асардагьы авторну ою яшлагьа да гече.

Оьрде эсгерилген ишлени юрютегенде, озокьда, белгили тилни усталарыны, чебер сезню усталарыны касеталагьа, дисклеге язылгьан, уьлгю гьисапда яшлагьа гёрсетме ишлери екьгьа, ана тилден дарс береген муаллимге башгьа кьайдаланы, масала, суратгьа гере хабар тизив яда асарны маънасына гере сурат этивню, шаирлени ва театрны актёрларыны яратывчулукь ахшамларында ортакьчылыкь этеген ёлланы тутса, охувчуланы эстетика якьдан тарбиялавгьа хыйлы кёмеги тие. Школада тюрюлю-тюрюлю темалагьа, байрамлагьа байлавлу чебер охувну конкурсларын оьтгермек де бек пайдалы.

ЯШЛАНЫ ЧЕБЕР ОХУВУ

Адабият дарсларда яшланы эстетика якьдан тарбиялавда муаллимни чебер охувуну ва охулгьан асарны анализини уллу агьамияты бар буса да, аслу ер яшланы чебер охувуна бериле. Шону учун да муаллим охувчуланы озлер сююп охумагьа ва анализ этме уьйретме тюше. Яшланы чебер охума уьйрене-

ген кѳайдаларыны муаллимни чебер охума онгарылагъан кѳайдаларындан башгъалыгъы ёкъ деде ярай. Бир башгъалыгъы бар буса, о да муаллимни теория якъдан англаву бары, шо себепден ол охулагъан асарны чалт, охувну вакътисинде анализ этип болагъанлыгъы ва асарны автору не айтма сюегенни тез англайгъанлыгъы. Яшлар охулма герек асар кѳолуна тѳшген сонг ону бир нече керен тергевлю охуй, автор не айтма сюегенни гъакъында ойлаша, объю де не мурат булан охуйгъанын гёз алгъа тута, объюню ою булан гъалланы ва гъаракатланы, гёрюнюшлени суратлап чыгъа ва оланы барын да гертиликге ювукъ этип (объю язгъан болуп) гёз алдына гелтирме къаст эте.

Асарны охуйгъан ким буса да, грамматиканы законларын яхшы билмейли, автор асарында не айтма сюегенни мекенлешдирмейли чебер охувну уъстюнде ишлеме ва текстны чебер охума бажарылмай. Кѳайсы класны охувчулары буса да, чебер охума башлагъынча, Ким? Не? Не саялы? Кѳайда? Кѳачан? Нечик? ва ш. б. соравлагъа авторну асарындан жавап тапма герек. Бир-бир гесеклени маъналарын айрыча белгилеме тѳше.

Яшланы эстетика якъдан тарбиялай туруп, чебер охувну ялгъан охувгъа айландырмайлы, гертилик кѳайдада, юреги булан, гъакъ юреклен охума уыйретме болса, муаллим мурадына етишген деде ярай.

ПАХУЗДЕК МАХТИБЕКОВА

Гиччи тегиш ташны гючю

Яшлыкъда бизин юртда аз адамныки бар эди телефонлары уъюнде, бизинки ёкъда ёкъ эди... Смс (гъалиги заман айтылагъангъа гёре) алып юрюме тѳше эди бизге, яшлагъа, не де ммс – бир затны элтме герек буса.

Нече де узакъ гёрюне эди ёлум, ойнай туруп гъар бир класымдагъы яш булан объзлени къабакъ алдында, гъар бир жангъа агъамият берип, къонгузакъны бир гесек яшавуна тергев берип, сонг да ерден тюрлю таш, йыртылайгъан шиша гесек, темир, чубукъ – бир зат да къаравсуз къалмас эди... Не себепден чыкыгъанынг да унутулуп, бир уллу сапаргъа айланып къала эди ёлум.

Анамны буйругъун да кютюп, кѳайтма ёл

тута эдим, энни кѳайтыгда да башгъа орамлардан барса кѳужурлу болмаймы – кёкде, ерде, там-ташда гъеч зат мени гёзюмден яшынмас...

Бизин орамны башына айлангъандокъ, алдыма чаба геле эди хоншу къызъяшлар, ёл бойда ойнай-кюлей туруп, бетге гётериле бара эдик. Бир заманда эсине тѳшюп «сени ананг излей» дейген сёзлени эшитип, ичимден сувукъ, сонг от-ялын обътюп гете эди... Тилимни тюбюне къызлар булан ерден излеп табып, гиччи тегиш ташны салып, уыйге багъып тюзлене эдим

Анам кѳайнашмай да кѳоя эди, ташны бир гючю де ёкъ буса да.

Жаминат Керимованы яратывчулугъу ва ону «Тул къыз» деген поэмасыны гъакъында дарс

Темасы: Жаминат Керимованы яшаву ва яратывчулугъу. «Тул къыз» деген поэмасы.

Мурады: 1.Жаминат Керимованы яшаву ва яратывчулугъу булан таныш этмек.

2.Поэмада къумукъ къызны Ватангъа, сюйгенине аминлигин, къыйынлыкълагъа чыдамлыгъын суратламакъ.

3.Поэманы терен маънасын ачыкъ этмек, чеберлик алакатларын гёрсетмек.

4.Ана тилге бакъгъан сюювюн артдырмакъ.

Къураллар: Жаминат Керимованы суратлары, китапларындан выставка, 9-нчу клас учун къумукъ адабият, видеоролик.

Дарсны юрюшю

Къурум мюгълет: Яшланы дарсгъа къуршав, тергевюн тартыв.

Муаллим: Салам, яшлар!

Яшлар: Салам, муаллим!

Муаллим: Яшлар, сиз гетген дарсда гечген теманы артгъа салып, янгы

дарсгъа чыгъып къалайыкъ. Бугюн биз Жаминат Керимованы яшаву ва

яратывчулугъу булан таныш болажакъбыз. Озокъда, сиз, яшлар, Жаминат Керимованы барыгъыз да билесиздир.

Яшлар: Билебиз, охугъанбыз.

Муаллим: Жаминат Абдуразаковна Керимова 1949-нчу йылда 18-нчи майда Таргъуда

Уллу Ватан дагну ортакъчысы, абурлу-динли Абдуразаковны кёп яшлы уллу агълюсюнде тувгъан. Жаминат, заманы етишгенде, Таргъу мактапгъа юрюме башлай, къурдаш къызлары булан гъаллаша, ойнай, кюлей. Бара-бара огъар юрюме къыйын бола. Не иш барны англап болмайлар. Тек Жаминат мактапдан кълма сюймей, охувгъа гъасирет. Ону гётерип элтип, партагъа олтурталар. Сонг муаллимлер бу асил къызгъашны уйге гелип охута. Шо кюйде къарышып охуй туруп, юрюшден магърум кългъан къыз орта школаны битдирип, сонг Дагъыстан пачалыкъ университетни филология факультетини орус-дагъыстан бёлюгюн де битдире. Шо да уллу къоччакълыкъ тюгюлмю?! Улан-къардашы Осман сав этме умут булан Жаминатны элтмеген ер кълмай. Гъатта сыйлы ерлеге де, шайыхланы уьстюне де баралар. Умут булан яшайлар, умут булан яталар ва туралар. Абат алып болмай кългъан къызны къысматы не болур эди, ким биле, эгер яшлайын ону юрегин уллу сююв ва гъасиретлик къуршап алмагъан буса? Шо сююв – поэзиягъа бакъгъан сююв ва гъасиретлик. Школада охуйгъан заманында ол сочинение яза, орус муаллим шону охуп, вая, сен чийыр йимик этип язгъансан деп тамаша бола. Шондан сонг къызны юреги поэзиягъа ава ва

ол назмулар язып башлай. Бу кыйын кыйс-матлы кыйызгъа уллу умутлары кемеке эте геле ва бара-бара Жаминат Керимованы аты савлай Къумукъ тюзге, сонг Дагъыстангъа, Россиягъа белгили бола. Аллагъ юрегине салгъан уллу сюювню Жаминат йырлагъа салып, адамлагъа, халкъгъа бере, шондан сююне, ругълана, шону булан яшай.

Жаминатны биринчи шиъруларыны гъакъында башлап Камал Абуков язып чыгъаргъан. Герти критик Камал Абуков кыйыздагъы пагъмуну заманында гърюп-сезип бажара. Жаминатны шо башлагъы шиърулары бираз осал болса да, Камал Абуков бу таргъулу кыйызда уллу пагъму барны алданокъ айтып бере ва Жаминатны шиъруларына берген яхшы кыйматы булан ону янгы шиърулар ва поэмалар язма бирден-бир ругъландыра. Шо заманда Камал Абуков ачгъан, ол тапгъан гъайран гюл, сонг савлай дюньягъа белгили бола. Ону китаплары чыкъма башлай. Сонг буса Жаминатны СССР-ни язывчуларыны союзуна къабул этелер. Ол оъзю чыгъып, юрюп гелип, таныш болуп болмаса да, кеп-кеп язывчулар, шаирлер оъзлер барып Жаминат Керимова булан таныш ва къурдаш болалар. Кеплери ону кыйынлы гюнлерине табулалар. Тек мунда бир затны айтма тарыкъ – Жаминат оъзюню гъар гюнлюк къоччакълыгъы булан инсанланы, яшавну кеп сюегенлиги булан бизин барыбызгъа да табулгъан ва уългю болуп

токътагъан. Жаминатны поэзиясы ана ватангъа, къумукъ халкъгъа, табиятгъа, ана топуракъгъа, тувуп-оъсген Таргъу тавуна, сюювге, дослукъгъа багъышлангъан. Жаминат Керимованы къумукъ ва орус тиллерде кеп китаплары чыкъгъан. Муна сизин алдыгъызда ону тюрлю-тюрлю китаплары бар. Гъали биз шу китаплардан Жаминат Керимованы бир-нече шиърусун охуп чыгъайыкъ.

(Яшлар шиърулар охуйлар).

Жаминат Керимова янгыз шиърулар язып кыйомагъан, о дагъы да адамны къурчун къандырагъан, охугъан адамны беззек алгъандай титиретеген поэмалар да яратгъан. Шаирни «Къурчакъ ойнамайгъан кыйыз», «Тул кыйыз», «Йылан кыйыз», «Зар» деген поэмаларын гезюнден гезъяш чыгъармайлы бирев де охуп болмас деп эсеме геле. Жаминат яратгъан поэмалар – айрыча бир агъвалатны айланасында, бютюн халкъны яшавун, халкъны башындан гетген толкъунланы суратлайгъан асарлар.

Гъали биз шо поэмаланы бириси «Тул кыйыз» дегенини уъстюнде токътайыкъ. Бу поэманы аслу тематикасы дав, ватангъа бакъгъан сююв, экевню арасындагъы таза ва гъалал сююв, кыйынлыкълагъа да къарамайлы шо таза сюювню сакълап, асырап болгъанлыкъ. Къужурлу ясалып яратылгъан, гелешмишине аминлигин сакълай туруп, ол къайтар деп умут эте туруп къарт болгъан къайратлы кыйзны келпети поэманы оъзек-

ли келпети болуп токътай. Гючлю намусу, къайратлы ягы булан шо къыз дав майдан да анадаш эли учун сыйлы жанын къурбан этген игит улангъа тенг бола. Бу келпет булан янаша поэмада бирдагъы бир келпет токътагъан. О да – давгъа гетип, къайтмай къалгъан шо уланны анасы. Озьюню кёбюсю шиъруларында йимик, Жаминат Керимова бу поэмада да ананы келпетин бек арив этип яратып бажаргъан. Шо ананы келпетинде даву зарларын чекген бары да аналаны гёресен. Белгисиз тас болгъан деп уланындан кагъыз гелсе де, арт тынышына ерли умут узьмей яшагъан анагъа да тынч тюгюл. Тек ананы юрегине бир маслагъат бар, о да – ону уланын озью йимик кёп де сююп, гече-гюн къаравуллайгъан гелешмиши.

Гъали, яшлар, биз шо ананы келпетин суратлайгъан бёлюкге къарайыкъ. Сиз гёрюп турагъандай, ананы юреги гъалек, ол агъ чегип ятса да, ону юрегинден уллу таш тюшгендей болуп къалды. Неге тюгюл, о къызгъа улан ёкъ болгъан деген кагъызны тапшурду ва эрге барма гъалалыкъ берди.

(Муаллим поэманы ахырынчы бёлюгюн охуй).

Дарсны беклешдирив

Соравлар берив

1. Яшлар, шу поэма сизге нечик таъсир этди?
2. Жаминат Керимова баш игитин ярата туруп, бизге нени англатма сюе?

3. Ончакъы йыл озьюню оьмюрюн зая этмейли, озгелер йимик эрге де барып насипли яшагъан эди буса, ол къызгъа яхшы болмасмы эди дагъы? Сиз нечик ойлшасыз?

4. Шунда биз къарап гетген бёлюкде, эки де тиштайпаны къайсына бек

къыйындыр? Анагъамы яда къызгъамы? Неге сиз олай ойлшасыз?

5. Поэманы автору ол къызгъа неге лап да сыйлы ташлардан эсделик салма сюе?

6. Яшлар, гъалиги заманда шолай давлар болмаса да, гелешинген къызлар, сюегени асгерге яда башгъа ерлеге гетип, бир-бир шартлардан къайтып болмай турса, оланы шолай гъалал сююв булан гёзлейми? Гъалиги къызланы арасында шолай таза сюювню сакълап бажаражагъы бармы?

Дарсны тамалай туруп, Жаминат Керимова бизин арабыздан гетгенни ва ол гетсе де, бизге ва гележек наслулагъа уллу чеберлик булан байлыкъ, ругъ хазна къоюп гетгенни эсгермеге сюемен. Ону шо йыр хазнасы халкъгъа табула туражагъына шеклик ёкъ.

Къыйматлав

Ачыкъ дарс

Дарсны башы: Ибрагъим Керимов «Игит тувгъан гюн».

Дарсны мурады: 1) И. Керимовну яшаву ва яратывчулугъу булан яшланы таныш этив;

2) «Игит тувгъан гюн» деген хабарны аслу маънасын чечив;

3) игитни келпетин, къоччакълыкъны темасын суратлав;

4) гъалиги заманда къоччакълыкъны, игитликни темасына лакъырлашыв.

Дарсда къолланагъан къураллар: И. Керимовну китаплары, Заира Хизроеваны «Исполненный долг» деген китабы, яшлар хабаргъа гёре этген суратлар, И. Керимовну сураты, Ю. Акаевни сураты.

Дарсны юрюлюшю:

1. Къурум мюгълет.

2. Уъйге берилген ишни сорав.

Муаллим:

Яшлар, гетген дарсда биз сизин булан нени гъакъында сёйледик, уъйге не берилген эди?

Слайд: И. Керимовну сураты.

Охувчу: И. Керимовну яшаву ва яратывчулугъу, «Игит тувгъан гюн» деген хабарны биринчи бёлюгю.

Муаллим: Яшлар, И.Керимов неченчи йылда ва къайсы юртда тувгъан?

Слайд.

Охувчу: И. Керимов 1922-нчи йылда Буй

накск районну Тёбен Жюнгютей

юртунда тувгъан. Ол, 1938-нчи йылда орта школаны битдирип, 2 йылгъа ювукъ муаллим болуп ишлей, 1940-нчы йылда институтгъа тюше, тек дав башланып, гёнгюлюкюйде фронтгъа гете. Ол, авур яра тийип, давдан къайта ва оъзюню охувун давам эте. 1945-нчи йылда педагогика институтну битдире, юртда мактапда муаллим, сонг директор болуп да ишлей. 1947-нчи – 1948-нчи йылларда «Ленин ёлу» газетде къуллукъ эте. Муаллим: Яшлар, И.Керимов не йимик асарлар яза, ол адабиятны къайсы тармагъында ишлей?

Слайд: китапланы атлары.

Охувчу: И. Керимов шиърулар да язгъан, 1950-нчи йылда прозагъа гёчген. Шо йыл ону «Сувну шавласы» деген китабы чыгъа. Давда да язывчу шиърулар яза болгъан, давдан сонггъу йылларда, 1947-нчи йылда «Нарат» деп аты булан ону давда язгъан шиъруларыны жыйымы чыгъа. И. Керимов яшлар учун да китаплар язгъан: «Гечеги къувун», «Мусалавну хабарлары». Ону аслу игитлери – бажарывлу яшлар.

Муаллим: «Игит тувгъан гюн» деген хабар кимни гъакъындадыр? Кимдир игитни аты? Ол ким болгъан?

Слайд:

Охувчу: Хабарда Советлер Союзуну игити,

макътавлу лётчик, кьоччакъ кьумукъ улан Юсуп Акаевни гьакъында айтыла.

Муаллим: Хабар нечик башлана?

Слайд:

Охувчу: Юсуп Акаев, дав тапшурувун кютюп, гече кьайта. Самолётун кьондургъандокъ, механик Петров чабып гелип, огъар абур этип:

«Ёлдаш капитан, сизге уьйден кагъыз бар!» – деп, уьчгюл кагъызны узата.

Кагъызда кьызардашлары аявлу кеп сюеген эркъардашын тувгъан гюню булан кьутлайлар.

Юсуп, иржайып, кагъызны Петровгъа да гёрсете.

Оьтген оьмюрю ону гез алдына гелди: орта школа, юридический курслар, халкъ судуну 18 йыллыкъ адвокаты, лётчиклени училищеси, капитан чин, эскадрильяны командири, дёрт орден. Шулай ойлаша туруп, Юсуп землянкагъа гирди.

Муаллим: Яшлар, бизге хабарда маънасы кыйын сёзлер ёлугъа, шоланы тептерлери бизге язайыкъ.

Слайд:

Сёзлюк:

Землянка – тэле, ерни къазып этген уьй йимик ер.

Гюнбатыш – запад.

Гюнтувуш – восток.

Къыбла – юг.

Темиркъазыкъ – север.

Атав – остров.

Моюп – арып (буйнакски диалект)

Тала – агъачлыкъда ачыкъ ер.

Муаллим: Командующий генерал Катков

Юсупгъа не тапшура?

Охувчу: Феодосия портдагъы душманланы дав гючюн тозма, гемелерин батдырма йибере.

Слайд:

Муаллим: Игит совет лётчик душманлар булан нечик ябуша?

Слайд:

Охувчу: Самолёт портну уьстюне етишгенде, янгы ярыкъ болуп тура эди. Амма Юсуп бир зат да гёрме болмады: ерни япгъан булут тайышып битмеген эди. Лётчик портну уьстюнден айланып гетди. Экинчилей гелгенде, сийрек бола турагъан булутланы арасындан гек денгиз ва онда токътаягъан 2 уллу гемени гёрдю, дагъы да 2 катер де бар эди. Шо вакътиде самолётну эс этип, тюпден зенит топлардан атышма башлады. Лётчик заманы бош йибермей, арт-артындан уьч бомба ташлады. Баржаланы бири янтайып бир янгъа багъып батылып бара эди. Юсуп бирдагъы бомба ташлама деп айлангъанда, гюнбатыш якъдан самолётланы авазы эшитилди. Яхшы тынглап къарагъан сонг, Юсуп олар душманны самолётлары экенни билди.

Слайд:

Муаллим: Яшлар, шу ерде Юсуп не эте?

Охувчу: Бетге-бет ябушма токъташа. Душманны самолётлары эки бар буса да, Юсуп оланы санавуна къарамай, тюпден атылагъан топлардан ари тайма герек деп токъташдырды, тек огъар тайма геч болду. Башлап атышып бетге-бет юрюлдю. Сонг оланы бириси онггъа, бириси солгъа бурулуп, Юсупну самолётуну артына чыкъма сюдю. Совет самолёт алгъа бек учуп, айланып кьайтып,

душманны устьюне янгыдан чаба эди.

Сонг душманлар башгъа ёлну тангладылар. Бири алдындан, бирдагъысы артындан къуйругъуна урма сюе. Юсуп самолётун бек оьрге чыгъарып, буруп-буруп йиберди.

Душманлар бирдагъы ёл танглады – бири алдына тюшюп бугъар къуйругъун бакъдырып учду, шолайлыкъда бирдагъысы ону артына чыкъма суюдю. Олай да бажарылмагъанда, бириси бек оьрге учуп, оьрден таба, совет самолётгъа багъып тувра устьюне тюшме башлады. Самолётгъа тие-тиймей дегенде, Юсуп самолётну буруп, хырындан салды, къанатына тийме аз къалып, немис самолёт тюпге гетди. Бек барагъанлыкъдан ерге ювукъ болгъанда, самолёт бирден алдын чюйдю. Шо заман ону бир къанаты бийик таш ярны хырына илинди, самолёт эки сынып, агъачлыкъгъа тюшдю. Ону гёрюп Юсуп бираз замангъа экинчи самолётну унутуп къалды. Сонг эс этип, атышма урунгъанда, душманны самолёту къачып бара эди.

Муаллим: Яшлар, бу ерде Юсупну нечик хасияты суратлана?

Охувчу: Къоччакъ хасияты. Юсуп бу самолётну да пулемёт булан атышып яллата.

Муаллим: Сонг Юсуп аэродромгъа нечик етише?

Слайд:

Охувчу: Ону самолёту бузулуп, агъачлыкъда талада къона, онда терекни бутакълары булан самолётну устьюн ябып, оьзю яв аякъдан аэродромгъа гече етише.

Янгы дарсны англатьв.

Слайд:

Муаллим: Яшлар, Юсуп аэродромгъа етишгенде гече орта эди. Мунда огъар биринчи лей къаршы болгъан баягъы механик Петров эди. Ол Юсупну машинсиз гёргенде, тамаша болуп къалды.

«Биз сизин гъюнерлеригизни эшитдик, мунда уллу къувун болуп турду, сонг...», – деп, механик тутулуп къалды, неге тюгюл герти лётчикге заманлыкъгъа буса да оьзюню самолётундан айырылмакъ нечик къыйын тиегенни яхшы биле эди.

Муаллим: Яшлар, генерал Юсупну гёргенде нечик къаршылай?

Охувчу: «Мен биле эдим сен къайтажакъны, сен къоччакъсан», – дей генерал.

Муаллим: Яшлар, ювукълары Юсупну нечик къаршылай? Шо ерин биз сценка этип гёрсетейик.

Сценка:

Юсуп: Мен сизге пуршав сама этмедимми?

Петров: Сиз бизге пуршав нечик этесиз, биз чи сизге къарап турабыз. (иржая)

Юсуп: Нечик къарап?

Петров: Ёлдаш капитан, баягъы, сизге къызардашларыгъыздан гелген кагъыз...

Генерал Катков геле.

Катков: Олтуругъуз, олтуругъуз.

Катков: Ёлдаш капитан, сизин Советлер Союзуну Игити деген абурлу ат булан къутлайман, Армияны штабындан буссагъат билдирдилер.

Ёлдашлары Юсупну къутлап къолун алалар.

Юсуп: Не саялы, ёлдаш генерал?

Генерал къолуна къолун уруп кюлей.

Катков: Яхари, сиз оьзюгюз этген затны оьзюгюз унутуп къалгъанмысыз? Гетген айда

душманны дёрт гемесин батдыргъаныгъыз эсигизде ёкъму? Командование сизин шо заман уьстге язып берген эди.

Юсуп: Гъааа...

Петров: Ёлдаш генерал, бугюн ёлдаш капитанны тувгъан гюню де дюр.

Катков: Ёкъ, олай айтып къойсакъ таманлыкъ этмес. Бугюн – Игит тувгъан гюн.

Юсуп: Кёп савболугъуз, ёлдашлар.

Муаллим: Кёп савболугъуз, яшлар.

Муаллим: Яшлар, сизин нечик эсигизге геле, И. Керимов оьзюню бу хабарына «Игит тувгъан гюн» деп неге айтгъан?

Охувчу: Неге тюгюл де Юсупну тувгъан гюнюнде огъар лап гъюрметли Советлер Союзуну игити деген ат бериле.

Муаллим: Юсупгъа нече йыл бола болгъан шо атгъа ес болгъанда?

Охувчу: 22 йыл.

Слайд:

Муаллим: Яшлар, биз сизин булан бу хабардан игитни давдагъы бир гюнюн гёрдюк. Нечик ойлашасыз, Юсуп давдан уьуне къайтгъанмы, давдан сонгъу ону яшаву нечик бола? Яшлар, Юсуп Акаевни агълюсю Заира Хизроева язгъан «Исполненный долг» деген китап бар. Шу китапда автор оьзлени яш вакътилерин, ёлукъгъан кюйлерин, Юсупну

дав ёлдашларын, олар давда гёрсетген къоччакълыкълары гъакъда язгъан. Юсуп агълюсю булан насипли яшагъан, тек оланы насипи узакъгъа бармагъан. Эстониядан олар, Юсуп авруп, Буйнакскиге гёче. 1949-нчу йылда, курортгъа барагъан еринде ол чакъсыз гечине...

Юсуп Акаев 27 йыл яшагъан.

Муаллим: Яшлар, бизин заманда шолай Юсуп йимик къоччакъ уланлар бармы?

Слайд:

Охувчу: Бар. Бизин школагъа аты берилген А. Арзулумов, ону иш ёлдашы – Забит Мартункаев. Олай игитлени атлары унутулмай, олар халкъны эсинде гъар даимде яшагъан ва яшажакъ.

Дарсны беклешдирив:

1. Яшлар, бугюн биз сизин булан нени гъакъында сёйледик?
2. Кимдир Юсуп Акаев?
3. Ол нечик хасиятлы адамдыр?
4. Сиз сюерми эдигиз Юсупгъа ошама?
5. Шолай къатты хасиятлы болмакъ учун не этме герек?

Уьйге иш: «Игит тувгъан гюн» деген хабарны хабарламакъ. Хабаргъа гёре суратлар этип гелмек.

Къыйматлав.

«Бизин тил» деген жамият къурум
«Абусупиян» деген къумукъ китап издательство

БИЗИН ТИЛ

на кумыкском языке

Редакция булан байлавлукъ тутмакъ учунгъу
телефон номер: 8928-540-24-70
garun-rashid@mail.ru

Редактор *Рашид ГАРУНОВ*

Технический редактор *Хабибула АЛХАНАДЖИЕВ*

Набор *Лайла ЗАКАРЬЯЕВА*

Верстка *Башир ЧИТАЕВ*

Художник-дизайнер *Магомед МОЛЛАКАЕВ*

Подписано в печать 11.06.2018.

Формат 30 x 42⁸. Бумага офсетная.

Гарнитура Minion Pro. Печать ризографная.

Усл. печ. 12. Тираж 999

